

Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bursa'da Sevk Ve İskân Uygulamaları ve Sonuçları¹

Relocation and Resettlement Implementations in Bursa during the First World War and their Consequences

Turgay Akkuş²

Özet

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde yaşayan Rumlar ve Ermeniler, iç ve dış güvenlik kaygılarının belirleyici olduğu bir çerçeve içinde imparatorluk sınırları dâhilindeki değişik yerlere sevk ve iskân edildiler. Bursa Sancağı'nda yaşayan Rumlar ve Ermeniler de yukarıda betimlenen uygulamaların bir parçası olarak yakın ve uzak bölgelere sevk ve iskân edildiler. Öte yandan ağırlığını Balkanlardan ve Ege Adaları'ndan gelenlerin oluşturduğu Müslüman göçmenler, Rum ve Ermenilerin yerlerine iskân edildiler. Merkezi otoritece planlanıp yürütülen bu demografik hareketlilik sırasında, ulaşım ve sevk edilenlerin geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin kullanımı konusunda ciddi sorunlar yaşanmıştır. Merkezi ve yerel yönetim gerçekleştirdikleri idari, mâlî ve hukuki düzenlemelerle söz konusu problemlere çözüm üretmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan savaşın sonunda Bursa'dan farklı yerlere sevk ve iskân edilen Rumlar ile Ermenilerin bir bölümünün geriye dönmeleri, bunlara ait menkul ve gayrimenkullerinin iade edilmeleri ile sevk ve iskân sürecinde işlenen suçların yargılanmasını içeren, idari ve hukuki bir süreci başlatmıştır. Bu bağlamda Bursa'daki gayrimüslimlerin yerlerine ikame edilen Müslüman göçmenlerin yeniden iskânı, geriye dönenlerin eski konumlarına ulaştırılmaları ve tehcir esnasında gerçekleşen suçlara karışanların yargılanmasına ilişkin, yabancıların da dâhil olduğu yeni bir dönemin kapıları açılmıştır. Bununla birlikte savaş sonrası dönemde Bursa'nın demografik, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı önemli ölçüde

¹ Bu makale; Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne 2008 yılında sunulan *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Taribinde Gayrimüslimler* başlıklı doktora tezinin bir bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Dr. Turgay AKKUŞ, *Uludağ Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, tak.kus@uludag.ed.tr*

Türkleşirken gayrimüslim topluluklar, Tanzimat'tan beri ipek endüstrisinin belirleyici olduğu kent ekonomisindeki hâkim statülerini kaybettiler. Kurtuluş Savaşı söz konusu olguyu daha da pekiştirmiş ve ulus-devlet projesinin gerçekleştirilmesini kolaylaştıran türdeş bir toplumsal yapılanma, pek çok yerde olduğu üzere, Bursa'da da gerçekleşmiştir.

Anabtar Kelimeler: Bursa, Rum, Ermeni, sevk ve iskân

Abstract

Rums and Armenians living within the borders of the Ottoman State during the First World War were relocated to and resettled in various places within the borders of the empire at a time when both internal and external security worries took determinant parts. The Rums and the Armenians living in the Sanjak of Bursa were also relocated to and resettled in near and far areas as a part of the above described implementations. On the other hand, the Muslim immigrants majority of whom were those coming from the Balkans and Aegean Islands were resettled to Rums' and Armenians' places. During this demographic mobility planned and implemented by the central authority appeared serious problems about the use of the movables and immovables left by the relocated. Solutions were sought to the said problems with the administrative, financial and legal arrangements carried into effect by the central and local administrations. Coming back of some of the Rums and Armenians relocated from Bursa and resettled in different places in the end of the war resulting in the defeat of the Ottoman State started an administrative and legal process including the return of their movables and immovables back to them and adjudication of the crimes committed during the relocation and resettlement process. In this context started a new period with the inclusion of foreigners regarding the resettlement of Muslim immigrants replacing the non-Muslims once living in Bursa, giving those coming back their movables and immovables and the adjudication of those committing crimes during relocation and resettlement. However, at the post-war period, while the demographic, economic, and socio-cultural structure of Bursa were Turkicized greatly, non-Muslim societies lost their dominant status in the city's economy in which the silk industry had taken a determinant part since Tanzimat. The War of Independence further consolidated the said phenomenon, and like in many places, a homogeneous social structuring facilitating a nation-state project came true in Bursa.

Key Words: Bursa, Rum, Armenian, relocation and resettlement

Giriş

1908 yılında gerçekleşen Jön Türk İhtilâli, İmparatorluktaki tüm unsurların etnik ve dinsel kimliği ne olursa olsun Osmanlı kimliği altında buluşturmayı

öngörmekteydi. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında İttihâd ve Terakkî'nin yaratmayı amaçladığı toplumsal kompozisyon ortaya çıkmıştı. Ancak Balkan Savaşları'nın ittihâd-ı anâsır kavrayışına dayalı Osmanlılık siyasasını geçersiz kılması, İttihâd ve Terakkî'yi imparatorluğun Türk-Müslüman unsurunu ön plana çıkartmayı amaçlayan politikalara yöneltmiştir. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamdan faydalanan İttihatçılar, iktisadi düzlemde milli iktisat siyasası, politik düzlemde ise sevk ve iskân uygulamalarıyla ülkedeki gayrimüslim unsurları önemli ölçüde tasfiye edebildiler. Savaş içinde görülen Ermeni ve Rum ayrılıkçı hareketleri, söz konusu tasfiye sürecine meşruluk kazandıran bir zemin hazırlamıştır. Bursa'daki gayrimüslim unsurun toplumsal yaşam içindeki konularında önemli değişiklikler yaratan sevk ve iskân politikasının kentteki uygulamaları, bunlardan doğan idari ve hukuki sorunların saptanması, bunlara yönelik olarak geliştirilen çözümler, meydana getirilen kurumlar, bunların işleyiş esasları ve pratiği, demografik yapılanmanın yeniden organizasyonu, savaşın bitiminde yaşanan tersine göç ve yarattığı sorunlar ile sevk uygulamasını eksen alan yargılama süreci bu makalenin içeriğini oluşturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı periyodunda İttihâd ve Terakkî'nin iradesi altında Rumlara ve Ermenilere yönelik olarak örgütlenen sevk ve iskân politikası ile buna bağlı olarak gerçekleştirilen uygulamaları özne olarak kabul eden ya da bir bölüm şeklinde içeren değerli ve kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Ancak sevk ve iskân uygulamasının Bursa'daki yansımaları ve sonuçlarına yönelik herhangi bir ciddi çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın ereği; söz konusu eksikliği, temelde arşiv kaynaklarına dayanarak gidermek ve tehcir uygulamasının yerel düzlemlerdeki yansımaları ekseninde bütünü anlaşılmaya mütevazı da olsa bir katkı sağlamaktır.

Sevk ve İskân

Büyük savaşın başlamasından bir süre sonra, İngiliz, Fransız, Rus bloğuna karşı Alman-Avusturya ittifakının yanında yerini alan Osmanlı Devleti, İmparatorlukta yaşayan Arap, Rum ve Ermeni topluluklarının içinde bulunan ayrılıkçı örgütlenme ve ayaklanmalarla karşılaşacaktı. Ermenilerin seferberlik öncesinde ve izleyen dönemde ayrılıkçı bir politika izlemede ısrar etmeleri, dahası bunu söylem düzleminden eylem aşamasına taşımaları, İttihâd ve Terakkî yönetiminin de dikkatinden kaçmamıştı. Nitekim elde edilen veriler ışığında Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa, Meclis-i Meb'ûsân'da yer alan Ermeni meb'ûslarla görüşmeler yaparak olası bir ayrılıkçı hareket ve sonuçları üzerinde onları uyarma gereği hissetmişti.³ Aynı hassasiyet ve endişelerden ötürü Ermeni Patriği Zaven Efendi ile görüşen Enver Paşa; "*Türkiye'nin bu savaşta Ermeni vatandaşlarından bağlılık beklerken, silahlarıyla birlikte taşraya kaçmış olan Ermenilerin*

³ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakkî'de On Sene*, C: I, Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan, İstanbul 2006, s. 252.

köylere saldırıp memurları öldürdüklerinin resmi raporlardan anlaşıldığını, Patriğin balka bundan sonra iyi (yolda) öğütlerde bulunmasını, hareket genişlediği takdirde askeri hükümetin en sert tedbirleri almak zorunda kalacağını” ifade etmişti.⁴ Ermeni Patriği Zaven Efendi ve Meclis-i Meb’ûsân’daki Ermeni meb’ûsların bu söylemleri ciddi bulmadıkları ya da en azından iddialara katılmadıkları, Patriğin henüz yayılmamış olayların sorumluluğunu komitacılara yüklediği, halkın komitacıların yanında olmadığını düşündükleri, görülmektedir.⁵

Birinci Dünya Savaşı’nın başlarında, Osmanlı Devleti Doğu Cephesi’nde Rus Çarlığı ile düzenli ordulara dayalı bir mücadele yürütürken, Doğu Anadolu coğrafyasında bağımsızlık yanlısı Ermeni komitacılarıyla da boğuşmak zorunda kalmıştı. Özellikle Van, Muş, Bitlis, Kozan (Sis) ve Erzurum civarlarında Ermeni komitacılarının örgütlediği isyan ya da silahlı eylemler⁶, Türk ordusuna cephe gerisinde önemli sorunlar yaratmaktaydı. Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nezâreti’ne gönderdiği 19 Nisan 1331 / 2 Mayıs 1915 tarihli yazıda; Van Gölü çevresinde ve Van Valiliği’nce bilinen belirli yerlerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilâl için daimi bir kaynak olduklarını belirterek, bu isyan odaklarının dağıtılmasını istemişti.

Enver Paşa söz konusu yazıda bölgedeki Ermeni ayrılıkçılığının ortadan kaldırılabilmesi için iki öneride bulunmaktaydı. Birincisi; isyan çıkartan Ermenilerin ve ailelerinin Rus Çarlığı sınırları içerisine gönderilmesi, ikincisi ise; bunların aileleriyle Anadolu içerisindeki bölgelere dağıtılmasıydı.⁷ Başkumandan Vekili, sevk edilebilecek Ermenilerin boşalttıkları bölgelere, savaş nedeniyle Osmanlı topraklarına sığınan Müslüman ailelerin yerleştirilmesinin de uygun olacağını belirtmekteydi. Böylece Ermenilerin imparatorluk sınırları içerisindeki sevk ve iskânına dönük süreç başlamış oluyordu. Başkumandanlık Vekili imzasını taşıyan söz konusu yazı, bölgede bulunan Ermeniler arasındaki ayrılıkçı ruhu, hareketi ortadan kaldırmayı amaçlamış görünmekteydi.⁸

Enver Paşa’nın yazısından bir hafta sonra, 26 Nisan 1331 / 9 Mayıs 1915’te Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa kendi inisiyatifiyle⁹, Erzurum Valisi Tahsin Bey’e, Van Valisi Cevdet Bey’e ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalik Bey’e çektiği

⁴ *Talât Paşa’nın Anıları*, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul 2000, s. 66.

⁵ Birgen, *a.g.e.*, s. 253., Talât Paşa anılarında Patrik Zaven Efendi’nin Ermeni komitacıları tarafından yönlendirildiğini ileri sürerek, ayaklanmaların çıkmasında rolü olduğunu ima etmektedir.

⁶ Savaş içinde 15 Nisan 1915’te Van, 17 Nisan 1915’te Şitak, 18 Nisan 1915’te Bitlis’te başlayan ayaklanmalar sonucunda bazı Doğu vilâyetleri Rusların eline geçmişti.

⁷ *A.T.B.D.*, Yıl: 31, S: 81 (Aralık–1982), Sıra No: 1825, Belge No: 1830.

⁸ Birgen, *a.g.e.*, s. 256.

⁹ Talât Paşa, Meclis-i Vükelâ’dan herhangi bir karar çıkmadan veya çıkartmadan sevk ve iskân kararını uygulamaya koymuştur. Nitekim Dâhiliye Nezâreti’nden Sadârete gönderilen sevk ve iskânâ ilişkin 13 Mayıs 1331/ 26 Mayıs 1915 tarihli tezkirede uygulamanın önceden başlatıldığı görülmektedir.

şifreli telgraflarla yetki bölgelerinde birer isyan odağı haline gelen Ermeni toplulukların, buldukları yerlerden uzaklaştırılarak, güneye doğru sevk edilmeleri emrini verdi. Söz konusu emirde ordu birlikleriyle işbirliği yapılması ivedilikle istenmişti.¹⁰ Talât Paşa'nın 10 Mayıs 1331/ 23 Mayıs 1915 tarihli 4.Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği şifreli telgrafta, sevk ve iskânın uygulanacağı bölgeler şu şekilde sıralanmaktaydı; 1. Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri, 2. Halep vilâyetinin merkez kazası hariç İskenderun, Beylan, Cısr-i Şuur ve Antakya kazalarındaki kasaba ve köyler, 3. Maraş şehir merkezi hariç tutulmak üzere Maraş Sancağı, 4. Adana, Kozan (Sis), Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Kozan, Mersin ve Cebel-i Bereket sancakları¹¹. Görüldüğü üzere ilk safhada, sevk ve iskân uygulaması gerçekleşecek yerler arasında, Bursa'nın da içinde olduğu Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde bulunan şehir veya kasabalar yoktu.

Sevk ve iskân uygulamasının sorumluluğunu o ana değin üstlenmiş görünen Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa'nın, Sadârete gönderdiği 13 Mayıs 1331 / 26 Mayıs 1915 tarihli tezkereyle sorumluluğu paylaşmaya karar verdiği anlaşılmaktadır.¹² Söz konusu tezkere; savaşın cereyan ettiği bölgelere yakın yerlerde meskûn bulunan Ermenilerden bir kısmının Türk ordusuna karşı cephe gerisinde giriştiği düşmanca hareketler belirtilerek, düşman saflarına katılmak, bölgedeki Müslüman ahaliye karşı saldırı ve tecavüzlerde bulunmak, cinayetler işlemek ve düşmanın deniz birliklerine yardımcı olmak kabîlinden suçlar işlediği anlatılarak, söz konusu bölgelerde isyan odağı haline gelen unsurların Van, Bitlis, Erzurum vilâyetleriyle, Adana, Mersin, Kozan (Sis) şehir merkezleri dışında, Adana, Mersin, Kozan (Sis), Cebel-i Bereket livalarıyla, Maraş merkezi dışında Maraş Sancağı ve Halep Vilâyeti'nin merkez kazaları dışında, İskenderun, Beylan, Cısr-i Şuur ve Antakya kazalarındaki kasaba ve köylerinde bulunan Ermeniler, güney vilâyetlerinde önceden belirlenmiş yerlere¹³sevk ve iskân edilmeleri istenmekteydi.

Tezkerenin Sadârete gönderilmesinden bir gün sonra, 14 Mayıs 1331 / 27 Mayıs 1915'te seferberlik sırasında hükümetin aldığı kararlara karşı gelenler hakkında ordu tarafından alınacak önlemleri içeren geçici bir kanun çıkartılarak

¹⁰ BOA DH. ŞFR. D. 52 / 200. 18 C 1333 / 3 Mayıs 1915.

¹¹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, İstanbul 2004, s. 67.

¹² Talât Paşa sevk ve iskân politikasının planlayıcısı ve yürütücüsü konumunda bir figür olarak karşımıza çıksa da anılarında bu uygulamanın genel karargâh tarafından hazırlandığını ve tamamen uygulanmasına karşı olduğunu belirtir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Talât Paşa'nın Anıları*, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul 2000, s. 49–81.

¹³ Bu yerler; Van Vilâyeti ile kuzey kısımları komşu olan Musul ve Zor Sancakları (bu sancakların kuzey kısmına sevk ve iskân yapılmayacaktır), Urfa şehir merkezi dışında kalan güney bölgeleri, Halep Vilâyeti'nin doğu ve güneydoğu kısmı ve Suriye Vilâyeti'nin doğu kısımlarıdır.

tezkere perçinlendi. Adı geçen kanunla orduya oldukça geniş bir çerçeve içinde sevk ve iskân yetkisi tanınarak, bir anlamda bu politikanın uygulanma işi orduya devredilmiş oldu.¹⁴ Bu arada Dâhiliye Nezâreti'nin gönderdiği sevk ve iskân uygulamasını içeren tezkere, 17 Mayıs 1331 / 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ kararı haline getirilerek 19 Mayıs 1331 / 1 Haziran 1915 tarihli Takvîm-i Vakayî'de yayımlandı. Meclis-i Vükelâ kararında, devletin varlığının korunması ve güvenliğinin devamı açısından tehdit yaratan hareketlerin ortadan kaldırılması konusunda Dâhiliye Nezâreti tarafından alınan kararların isabetli olduğu vurgulanarak, özetle aşağıdaki noktalar belirtilmiştir;

- Sevk edilecek Ermeniler, önceden belirlenmiş sevk ve iskân mahallerine rahat bir biçimde can ve mal emniyeti sağlanarak nakledilecektir.
- İskân uygulaması gerçekleşene değin geçimleri muhâcirin (göçmenler) ödeneğinden sağlanacaktır.
- Sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin eski mâlî ve iktisadi durumları dikkate alınarak, kendilerine emlak ve arazi verilecektir. Ayrıca muhtaç durumda bulunanlara hükümet tarafından ev yapımı konusunda yardımcı olunacak, tarım sektöründen geçimini sağlayanlara da tohumluk ve alet, edevât yardımında bulunulacaktır.
- Sevk ve iskân esnasında geride bıraktıkları taşınabilir mal veya kıymetler kendilerine uygun biçimde ulaştırılacaktır.
- Ermenilerin sevk edildikleri şehir, kasaba ve köylerde bulunan gayrimenkulleri tespit ve değerleri takdir edildikten sonra, bu yerler muhâcirlere dağıtılacaktır.
- Muhâcirlerin ihtisas alanı dışında kalacak, zeytinlik, dutluk, bağ, depo, fabrika benzeri gelir getiren yerler müzâyede ile satılacak ya da kiraya verilecektir. Buralardan elde edilen gelirler sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarına emanet kaydedilecektir.
- Bu işlemler Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı bir başkan, biri dâhiliye diğeri mâliyeden seçilecek iki üye olmak üzere, üç kişiden oluşan özel komisyonlar tarafından yürütülecek ayrıca bu hususta bir de ta'lîmât-nâme hazırlanacaktır.¹⁵

Sevk ve iskân uygulamalarına dönük düzenlemelerde, ihtiyaç ve karşılaşılan sorunlar nedeniyle ya değişiklikler yapılmış ya da yenilerinin oluşturulması yoluna gidilmiştir. Nitekim 13 Eylül 1331 / 26 Eylül 1915 tarihli "*Âber mahallere naklolunan eşhâsın emvâl, diyyûn ve matlûbât-ı metrûkesi hakkında kanûn-ı muvakkal*"

¹⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C: III, Kısım: III, Ankara 1991, s. 40.

¹⁵ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 216–217.

çıkartılarak, 17 Mayıs 1331 / 30 Mayıs 1915 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında bazı değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu geçici kanuna göre;

1. Sevke tâbi' tutulan Ermenilerin, bıraktıkları mal, alacak ve borçlarının bir listesi mazbataya bağlanacak ve bunların tasfiyesi mahkemelerce yapılacaktır.
2. Ermenilerden kalan vakıf malları Evkâf Nezâreti'ne, diğer gayrimenkuller hazineye intikal ettirilecek ve bedelleri birinci maddeye göre yapılacak tasfiyeye dâhil edilecektir.
3. Alacaklılar, komisyonlar aracılığıyla dava yoluyla tasfiye edilecek, mevduat bankalardan çekilecek, menkul mallar müzâyede ile satılacak, elde edilen meblağ, sahibi adına emaneten mal sandığına yatırılacak ve tasfiyeye dâhil olacaktır. Tasfiye sonunda kalan para sahiplerine ödenecektir.¹⁶

Bu son yasal düzenleme ile sevk ve iskâna tabi tutulacak Ermenilerin geride bırakacakları bütün menkul ve gayrimenkullerinin tasfiye edileceği, kendilerinin bu süreçte asli olarak bulunmaları söz konusu olmadığından, çıkarlarının resmi makamlar tarafından korunacağı ve nihayet bu tasfiye sürecinden sonra geri dönebilseler bile pek azının eski statüsüne ulaşabileceği gibi gerçekler ortaya çıkmıştır.¹⁷

Bursa'da Sevk ve İskân

Sevk ve iskân politikasının ilk anda, Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde uygulamaya konulduğu görülmektedir. Ancak bir süre sonra, gerek olayların diğer bölgelere yayılması gerekse savaşın seyri nedeniyle sevk ve iskân politikası; batıda Trakya'ya değin uzanan bir coğrafyada Rumları da kapsayacak biçimde yaygınlaştırılmıştır. Nitekim Bâb-ı Âlî'nin 12 Temmuz 1915'te batılı elçiliklere gönderdiği bir genelgede, Ermeni ayaklanmalarının artık sınır bölgelerinin dışına, cephe gerisine ve batı bölgelerine doğru yayılma eğiliminde olduğu belirtilmekteydi. Örnek olarak da, Afyon'da beş yüz kişilik bir Ermeni çetesinin kendilerine katılmış olan asker kaçaklarıyla birlikte şehre baskın yaparak, pek çok Müslümanı öldürdüğü bildirilmekteydi.¹⁸

Sevk ve iskân uygulamasına neden olan ikincil bir faktör daha bulunmaktaydı. 1915 yılı Şubat ayından itibaren İtilaf Devletleri donanmaları İstanbul'u elde ederek hem Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak hem de güç durumda bulunan müttefikleri Rus Çarlığı'na yardım edebilmek için Çanakkale Boğazı'na saldırmışlardı. Öte yandan Karadeniz Ereğlisi'nin Rus donanması tarafından bombardıman edilmesi, devletin başkentine dönük ciddi güvenlik

¹⁶ Gürün, *a.g.e.*, s. 217–218.

¹⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁸ *A.g.e.*, s. 43.

kaygılarını gündeme getirmişti. Başkent İstanbul'un da içinde bulunduğu Marmara coğrafyasında, fark edilebilir bir topluluğu oluşturan Ermeni ve Rumların içlerinde bulunan ayrılıkçı ve bağımsızlıkçı unsurların faaliyetleri, yaşanan olaylar ve ortaya çıkartılan örgütlenmeler, devletin varlığı açısından bir tehdit olarak algılandı. Bu olgu, sevk ve iskân politikasının Bursa'nın da içinde bulunduğu bölgede uygulamaya konulmasının arka planındaki bir başka nedeni oluşturmaktaydı.¹⁹

Savaş öncesi dönemde Bursa'da Türklerden sonra demografik düzlemdeki en ağırlıklı gruplar Ermeniler ve Rumlardı. Savaşa Osmanlı Devleti'nin dâhil olması ve izleyen süreçte yaşanan gelişmeler, kent ve çevresindeki politik ve sosyal yaşamı da etkilemişti. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ulusçuluk düşüncesinin imparatorluk sınırları içinde toplumsallaşmaya başlamasının yarattığı sancılar, Bursa'da da hissedilmekteydi. Bağımsız Yunanistan'ın kurulması, Balkan Savaşları'nda bu devlete karşı ciddi toprak kayıplarının yaşanması, kentteki iktisadi panoramada gayrimüslimlerin önemli bir ağırlığının bulunması ve nihayet ayrılıkçı örgütlenmelerin faaliyetleri, kent ve çevresinde gerilimli bir psikolojik ortamın meydana gelmesine neden olmuştu.

Nüfusunun büyük bölümünü Rumların oluşturduğu Gemlik'te belediyeye ait bazı evrakta Rumcanın kullanılmasının merkezi yönetimde yarattığı tepki²⁰, bölgede önemli bir nüfuza sahip Gemlik Rum Rahibi Aleksandros'un tutuklanarak Bursa'ya gönderilmesi²¹, Anadolu'da Rumlara dönük olarak uygulanan boykotajın Bursa'da da pratiğe dökülmesi²² gibi olaylar, temelde dinsel-etnik eksen üzerinde gelişen bir gerilimi ve karşılıklı güvensizliği beslemekteydi.

Balkan Savaşları'nın ittihâd-ı anâsır duygusunu görelî olarak zayıflatması, gayrimüslimlerin yaşadığı kentlerde ve çevrelerinde önemli gelişmelere yol açmıştı. 1914 ortalarında Apolyond Gölü²³ civarındaki Rum köylülerin Müslümanlar tarafından bölgeyi terk etmeye zorlandıkları yönündeki haberler İstanbul'a değin ulaşmıştı. Bâb-ı Âli bu gibi nahoş durumların engellenmesini istemekteydi.²⁴ Bu haberleri başkaları da izleyince, Bursa ve çevresinde fiili bir "Rum Muhacereti" olgusu belirmeye başladı. Merkezi otorite, Rumları göçe zorlayan ve bu vesile ile yağmacılığa kalkışan şahısların tutuklanarak yargı organları önüne çıkartılmalarını, göçe engel olamayan memurların da

¹⁹ *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri*, Dâhiliye Nezâreti tarafından 1916 yılında hazırlanmıştır., Çev: Musa Sarıkaya, İstanbul 2006, s. 273.

²⁰ BOA DH. ŞFR. D. 39 / 86. 27 R 1332 / 25 Mart 1914.

²¹ BOA DH. ŞFR. D. 41 / 152. 9 B 1332 / 3 Haziran 1914.

²² BOA DH. ŞFR. D. 42 / 7-8 ve 35. 20 B 1332 / 14 Mart 1914.

²³ Bursa yakınlarında bir yerleşim alanı.

²⁴ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 20. 21 B 1332 / 15 Haziran 1914.

azledilmesini öngörmekteydi.²⁵ Bu arada Mihaliç'teki²⁶ Rumları göçe teşvik ettiği ileri sürülen iki Yunan subayının yakalandığına ilişkin, doğrulanmaya muhtaç haberler İstanbul'da yayımlanan Tanin Gazetesi'ne yansımıştı.²⁷

Bursa ve Karacabey köylerindeki Rumların yapılan “nasihatlere” rağmen Mudanya sahillerine olan akını, bu bölgede ciddi bir karışıklık yaratmıştı. Mudanya köylerindeki Rumların Tirilye'de toplanarak, Tirilye ve Sülüklü yoluyla bu güzergâhtaki hâkim noktaları ele geçirmeleri, Rum göçmenlerinden başkalarına yol vermemeleri, silahlı saldırılarda bulunmaları, Misi Köyü Rumlarının bölgedeki telefon hatlarını kesmeleri, göçe dönük karşıcıl bir tepkinin erken belirtileriydiler. Rum göçünün yarattığı sorunların ciddi boyutlara ulaşması karşısında, Hüdavendigâr Valiliği İstanbul'dan takviye amacıyla Bursa'ya jandarma birlikleri ve sahilin kontrolü için bir gambot gönderilmesini istemek zorunda kalmıştı.²⁸ Merkezi yönetimin, en azından başlarda, göçe neden olanların belirlenerek cezalandırılmalarını ve göçün önlenmesini öngören istemleri, Bursa ve çevresindeki pek çok Rumun Mudanya'ya doğru olan göçünü durduramamıştı.²⁹

Göç olgusunun sadece Bursa ile sınırlı olmadığı, resmi yazışmalardan anlaşılmaktaydı. Rumların nispeten kalabalık oldukları Hüdavendigâr, Edirne ve Aydın vilâyetlerine gönderilen talimatlarda; göç eden Rumların geride bıraktıkları eşya, araç gereç ile ticari eşya, hayvanlar ve mahsulâtın, zamanla bozulup çürüyecek her türlü mal ve ürünlerinin satılarak, bedellerinin sahiplerine iade olunmak ve ayrıca kaydı tutulmak şartıyla mahalli mal sandıklarına teslimi öngörülmekteydi.³⁰ Daha sonra verilen bir talimatla da Rumların bıraktıkları malların muhafaza edilmesi istenmişti.³¹ Merkezi yönetimin, Rumlara ait çiftliklerin sayısı, bunların kapladıkları alan ve değerlerine ilişkin bilgileri ilgili vilâyetlerden istemesi³², olası bir sevk düzenlemesini ve savaş dolayısıyla gelebilecek Müslümanları buralara iskân etme amacını akla getirmekteydi. Bu uygulamalar, Ermenilere dönük sevk ve iskân düzenlemesinden daha önce gerçekleşmişti ve büyük benzerlikler taşımaktaydılar.

1915 yılında doğuda başlayan Ermeni ayaklanmaları ve yarattığı olumsuzluklar karşısında çıkartılan sevk ve iskân kanununa paralel bir düzenleme, Marmara Bölgesi'ne yönelik İtilaf Devletleri saldırıları sırasında

²⁵ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 40. 22 B 1332 / 16 Haziran 1914.

²⁶ Karacabey.

²⁷ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 41. 22 B 1332 / 16 Haziran 1914.

²⁸ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 50. 23 B.1332 / 17 Haziran 1914.

²⁹ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 51. 23 B.1332 / 17 Haziran 1914.

³⁰ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 211. 12 Ş 1332 / 6 Temmuz 1914.

³¹ BOA DH. ŞFR. D. 42 / 255. 17 Ş 1332 / 11 Temmuz 1914.

³² BOA DH. ŞFR. D. 45 / 20. 24 L 1332 / 15 Eylül 1914.

Rumlara da uygulanmıştır. Ancak Rum sevk ve iskânını, Ermenilerinkinden ayıran bazı önemli farklar bulunmaktaydı. Şöyle ki; Rumlar isyan çıkarmaktan dolayı değil güvenlik kaygıları nedeniyle sevke tabi tutulmaktaydılar. İkincisi, bu sevk işlemi önemli ölçüde sahil kesimlerinde bulunan Rumları kapsamaktaydı.³³

Bursa ve çevresindeki Rumların Müslümanlarla yaşadığı sorunlar simetrik biçimde Ermenilerle de yaşanmaktaydı. Pazarköy'ün³⁴ Sulusi Köyü'nde ipek tezgâhları ve böcekhaneleri bulunan bazı Ermenilerin, Bursa Ermeni Murahhasası ve ona bağlı kişilerin yönlendirmesi ile yöredeki Ermeni eşkıyaya yataklık yaptıkları savıyla tutuklanmaları³⁵, Ermeni çocukların eğitim-öğretim gördükleri yabancılara ait okulların bazılarında silah ve patlayıcı bulunduğu dair ihbarlar üzerine yapılan aramalar³⁶, doğuda yaşanmaya başlayan sorunun batı bölgelerine dönük izdüşümlerini oluşturmaktaydı. Ayrılıkçı Ermeni girişimlerine dair ilk bilgiler savaş öncesi günlere dayanmaktaydı.³⁷ Bu bağlamda; Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü vilâyet ve mutasarrıflıklardan, hükümetçe şüpheli tanınan Ermenilere ve bilhassa bunlardan müteşebbis ve faal komite rüesâ ve erkânına katiyen seyahat varakası ve harice azîmet için vesika verilmemesini istemişti.³⁸ Ancak kimlerin ayrılıkçı amaçlar güttüğü ya da devlete karşı illegal bir örgütlenme içerisinde olduğu, tartışma konusuydu. Nitekim Bursa Bidâyet Mahkemesi azasından Horen Efendi'nin tutuklanmasının³⁹ kentte yarattığı hava, merkezi yönetimin tutuklamanın nedenini sorgulamaya itmişti.⁴⁰ Bu konuda endişeleri olduğu anlaşılan Dâhiliye Nezâreti, bütün vilâyet ve mutasarrıflıklara bir talimât göndererek, Ermenilerden zararlı kişilerle komite başlarının uzaklaştırılma ve tutuklanmaları hakkındaki talimatın bazı yerlerde yanlış anlaşıldığını ve birçok yerde suçlu olmayıp göze görünen kişilerin tutuklanarak bir yerden komşu bir başka yere uzaklaştırıldıklarını, pek çok yerde de gerçek kötü kişilerin hakkında hiçbir işlem yapılmadığını belirtmek zorunda kalmıştı.⁴¹ Sevk ve iskân ile ilgili yasal düzenlemenin Takvîm-i Vekayi'de yayımlandığı gün, Bursa Jandarma Alay Kumandanı'nın bazı önemli konuların

³³ Fuat Dünder, 1914 Ekim ayına değin gerçekleşen Rum göçünün ardında, Teşkilât-ı Mahsusa'nın varlığına işaret ederek söz konusu tarihten sonra hükümetin sahil kesimindeki Rumların iç bölgelere göçe zorlayarak Yunanistan'a karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmayı amaçladığını iddia etmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 179.

³⁴ Orhangazi.

³⁵ BOA DH. ŞFR. D. 43 / 10. 20 Ş 1332 / 14 Temmuz 1914.

³⁶ BOA DH. ŞFR. D. 50 / 78. 9 R 1333 / 24 Şubat 1915.

³⁷ Birgen, a.g.e., s. 234-235.

³⁸ BOA DH. ŞFR. D. 52 / 95. 9 C 1333 / 30 Nisan 1915.

³⁹ BOA DH. ŞFR. D. 52 / 290. 24 C 1333 / 9 Mayıs 1915.

⁴⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C: V, Ed. Albay Ahmet Tetik, Ankara 2006, s. 295.

⁴¹ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 61. 18 B 1333 / 1 Haziran 1915.

konusulması amacıyla İstanbul'a çağrılması⁴², merkezi otoritenin, kent ve çevresindeki durumla yakından ilgilendiğini göstermekteydi.

Bursa, Balkan Savaşları ile başlayan Müslim gayrimüslim eksenli dinsel ve Türk-Ermeni-Rum kimlikleri çerçevesinde biçimlenen etnik çelişkilerin yarattığı belirsizlik ve güvensizlik ortamının - Birinci Dünya Savaşı boyunca, hatta ertesinde - sürdüğü bir kent durumuna gelmişti. Yukarıda çeşitli örneklerle betimlemeye çalıştığımız toplumsal panorama, savaşın başından itibaren yaşanan gelişmelerin etkisinde sürekli değişmişti. Merkezi otoritenin öncelikle, güvenlik ve otorite kavramları üzerine inşa ettiği politikalar, kent ve çevresindeki siyasi, iktisadi ve sosyal yaşamı derinden etkilemişti. İmparatorluğun savaşa girmesiyle Bursa ve çevresinde gayrimüslimlere dönük yaptırımlar artmaya ve çeşitlenmeye başlamış, önce Marmara Havzası'ndaki iskelelerle İstanbul arasında ve Edirne'de emanetçi sıfatı ile dolaşan gayrimüslimlerin ikinci bir emre kadar seyahatleri men edilmişti.⁴³ Bunu posta nakil ve teatisinde bulunan gayrimüslim müteahhitlerin mukavelenâmelerinin fesih edilmesi ve bunların yerini *emin* ve *Müslüman* müteahhitlerin alması talimatı izlemişti.⁴⁴ Yaşanan gelişmeler, demografik ve ekonomik yapılanmayı Türkleştirme ya da Müslümanlaştırmayı amaçlayan bir projenin ilk adımları olarak görünüyordu. Birinci Dünya Savaşı, bu sürecin meşrulaştırılmasını mümkün kılan bir zemini, İttihâd ve Terakkî seçkinlerine sağlamaktaydı.

Bursa'daki Rumların Sevk ve İskânı

Balkan Savaşları'nda Yunanistan'a karşı kaybedilen topraklar ve imparatorluktaki Rum toplulukların içinden söz konusu devlete destek verdiği yolundaki kanı, İttihâd ve Terakkî ile Rumlar arasındaki ilişkilerde gerilime yol açmıştı. Balkan Savaşları'nın ardından ittihâd-ı anâsır siyasasının geçersizliğinin görülmesi, imparatorluğun Müslüman-Türk ögesine dayalı politik ve iktisadi siyasalara ivme kazandırmıştı. Birinci Dünya Savaşı söz konusu siyasalar ekseninde, İttihatçılara amaçlarına ulaşma yolunda önemli fırsatlar sunmaktaydı. Bu bağlamda imparatorluğun gayrimüslim unsurlarına yönelik olarak, resmi düzlemde "güvenlik kaygıları" çerçevesinde meşrulaştırılarak gerçekleştirilen sevk ve iskân uygulamaları, bu toplulukların imparatorluk içindeki sosyo-ekonomik konumlarında önemli değişiklikler yaratmıştı. Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi'nde yaşayan Rumlar da bu olgu bağlamında, değişik yerlerde iskân edilmişlerdi.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Çanakkale Cephesi'ndeki kritik durum ve Marmara Denizi'nde yabancı denizaltıların varlığı, Marmara havzasındaki kıyılarda veya iç kesimlerde bulunan Rum ve Ermenilerin güvenlik kaygıları

⁴² BOA DH. ŞFR. D. 53 / 137. 13 B 1333 / 27 Mayıs 1915.

⁴³ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 174. 16 B 1333 / 30 Mayıs 1915.

⁴⁴ BOA DH. ŞFR. D. 50 / 204. 18 B 1333 / 1 Haziran 1915.

nedeniyle tahliyesini gündeme getirmişti. İlerleyen süreçte tahliyesi gerekli görülen Rumların vilâyet dâhilindeki köylere yerleştirilmek üzere Gemlik'e nakli ve bu iş için vapurlar görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Tahliye uygulaması çerçevesinde, Gelibolu ve savaş bölgesine yakın Marmara adalarından, evvelce Karesi'ye sevk ve iskânları kararlaştırılan Rumlar, sayılarının çokluğu nedeniyle Bursa'ya bağlı kazalar olan, Kırmastı⁴⁶, Orhaneli, Karacabey gibi uygun yerlere iskân edildiler.⁴⁷ Marmara havzasından tahliye edilen Rumların sayıları, on beş bin dolayında idi ve bunların önemli bir bölümü Hüdavendigâr Vilâyeti'ne, dolayısıyla da Bursa ve çevresindeki, sahilden uzak Rum köylerine peyderpey yerleştirilmişlerdi.⁴⁸

Hüdavendigâr Vilâyeti'nin sınırları içine dönük Rum iskânı devam ederken, Başkumandanlık Vekâleti tarafından, tüm Marmara havzasında sahilde veya sahilden bir saat mesafede bulunan bölgelerdeki Rumların iç bölgelere nakledilmesini içeren kararı, Bursa ve kazalarında da uygulamaya konuldu.⁴⁹ Bu karar çerçevesinde iç bölgelere sevk edilen Rum ahalinin, yayılmalarına imkân verilmeyecek şekilde bölgedeki Rum köylerine yerleştirilmelerine başlandı.⁵⁰ Resmi bir belgede Rumların iskân edilecekleri alanların Rum ve Ermeni yerleşim birimleriyle sınırlandırılmasının, siyasi zorunluluklardan⁵¹ kaynaklandığı belirtilmekteydi.⁵²

Sevk ve iskân süreci ilerledikçe çeşitli sorunlar da gündeme gelmeye başlamıştı. Bunlardan en önemlisi, sevk edilenlerin arkada bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin geleceği idi. Hükümet, nakledilecek Rumlar için kapsamlı bir düzenleme henüz mevcut olmadığından, Ermenilerin emvâl-i metrûkelerinin muhafazası hakkında daha önce hazırlanan talimatnamenin⁵³ Rumlar içinde

⁴⁵ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 253. 22 B 1333 / 5 Haziran 1915.

⁴⁶ Mustafakemalpaşa.

⁴⁷ BOA DH. ŞFR. D. 53 / 306. 26 B 1333 / 9 Haziran 1915.

⁴⁸ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 102. 9 Ş 1333 / 22 Haziran 1915. ve BOA DH. ŞFR. D.54/ 108. 9 Ş 1333 / 22 Haziran 1915. Bu konuda Talât Paşa'nın hususi evrakından çıkan belgelerde 13.558 rakamı zikredilmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul, 2008, s. 79.

⁴⁹ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 118. 10 Ş 1333 / 23 Haziran 1915.

⁵⁰ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 157. 13 Ş 1333 / 26 Haziran 1915.

⁵¹ Söz konusu zorunluluklar; Osmanlı Devleti ile Yunanistan ve Almanya arasındaki ilişkilerin yarattığı problematik ve savaşın başlamasıyla bu problematiğin aldığı yeni hallerden kaynaklanmaktadır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dündar, *a.g.e.*, s. 228–248.

⁵² BOA DH. ŞFR. D. 54 / 158. 13 Ş 1333 / 26 Haziran 1915.

⁵³ 10 Haziran 1915 tarihinde; savaş ve olağanüstü politik durum dolayısıyla başka yerlerde sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin mal ve arazilerinin idaresi hakkında yayımlanan bir yönetmelik.

uygulanmasına karar vermiş ve söz konusu yönetmelik hükümleri Bursa ve çevresinde de yürürlüğe girmişti.⁵⁴

İkincil bir sorun da sevke tabi tutulan Rumların iskân edilmeleri ve izleyen süreçteki gereksinimlerinin karşılanmasıydı. Bursa Belediyesi bu noktada şehirdeki Muhâcirin İdâresi ile birlikte Rum muhâcirlerine yönelik bir eylem planı oluşturmuş görünüyordu. Rum muhâcirlerin beslenme⁵⁵, sağlık⁵⁶ alanlarındaki gereksinimlerinin bir bölümü belediye tarafından karşılanmaktaydı.⁵⁷ Ayrıca kentte bulunan Muhâcirin Komisyonu aracılığıyla muhâcirlere nakdi yardımda da bulunulmaktaydı.⁵⁸ Muhâcirlerin istihdâm sorunlarını da göz önünde tutan Bursa'daki yerel yönetim, çeşitli olanakları kullanarak bunları aşmaya çalışmaktaydı. Örneğin kente gelen Rum muhâcirlerden bir bölümü, yapımına başlanmış olan Nilüfer Kanalı inşaatında gündelik ücretlerle istihdâm edilebilmişti.⁵⁹ Rum muhâcirlerine resmi makamların dışında imparatorluk içinden ve dışından da yardımlar ulaştırılmaktaydı. İsveç, Romanya, Yunanistan ve ABD'de bulunan Rumlar tarafından; Deutsche Orient Bank, Osmanlı Bankası ve Diyamandi Bank vasıtasıyla gönderilen 4.043 Osmanlı lirası, Bursa metropolidinin gözetiminde ihtiyacı olanlara dağıtılmıştı.⁶⁰

Üçüncül bir problem, sevk ve iskân politikasının amacını sorgulayan, tartışan hatta bazen uygulamayı sekteye uğratan yerel askeri ve idari görevlilerdi. İttihatçı yönetim zaman zaman askeri ve idari bürokratlara açıklama yapmak zorunluluğu hissetmekteydi. Nitekim var olan uygulamanın Almanya'nın isteği doğrultusunda gerçekleştiği yolundaki söylentilerin, İstanbul ve taşrada yarattığı rahatsızlık karşısında, merkezi yönetim, söz konusu politikanın tamamen askeri ve inzibâtî nedenlerle uygulanmakta olduğunun altını çizerek, Almanya'nın bu politikanın oluşumunda herhangi bir etkisinin bulunmadığının gerekli memurlara bildirilmesini istemişti.⁶¹

Rum tahliyesi esnasında bazı yerel memurların, sevk ve iskân uygulamasına örtülü biçimde engel olmaya çalıştıkları da görülmekteydi. Bursa'ya sevkleri öngörülen İmrâlı Adası'ndaki Rum ahaliyi nakletmek üzere Harbiye Nezâreti

⁵⁴ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 296. 21 Ş 1333 / 4 Temmuz 1915.

⁵⁵ B.K.A. E / 10. K. No: 649. 20 Ş 1333 / 3 Temmuz 1915, B.K.A. E / 10. K. No: 906. 28 N 1333 / 9 Ağustos 1915.

⁵⁶ B.K.A. E / 9. K. No: 1466. 6 L 1333 / 17 Ağustos 1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1473. 8 Z 1333 / 17 Ekim 1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1487. 15 Z 1333 / 24 Ekim 1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1735. 7 S 1334 / 15 Aralık 1915., B.K.A. E / 10. K. No: 1756. 11 S 1334 / 19 Aralık 1915.

⁵⁷ B.K.A. E / 10. K. No: 1016. 17 L 1333 / 28 Ağustos 1915.

⁵⁸ B.K.A. E / 10. K. No: 1304. 19 Za 1333 / 28 Eylül 1915.

⁵⁹ B.K.A. E / 10. K. No: 708. 5 N 1333 / 17 Temmuz 1915.

⁶⁰ BOA DH. EUM. 3. Şb. D. 19 / 29. 5 R 1335 / 29 Ocak 1917.

⁶¹ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 19. 8 S 1334 / 16 Aralık 1915.

tarafından adaya gönderilen vapurlara, mahalli memurlar, vilâyetten emir almadıkları gerekçesiyle Rumların binmesini engellemişlerdi. Bu gelişme üzerine Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü, Hüdavendigâr Vilâyeti'nden durumun ilgili memurlara tebliğ edilerek sevkini gerçekleştirilmesini istemek zorunda kalmıştı.⁶²

Savaş süreci içindeki politik ve askeri gelişmeler, merkezi otoritenin sevk ve iskân uygulamasına dönük kararlarında değişikliklere neden olmaktadır. Nitekim bu olgu ekseninde anlam kazanan gelişmeler yaşanmaktaydı. Örneğin Bursa'ya bağlı Mudanya ve Gemlik gibi kasabalardan iç bölgelere gerçekleştirilmesi planlanan sevk ve iskân uygulaması iptal edilmiş, bu bölgelerde yaşayan Rum ahalinin yerlerinde bırakılmasına karar verilmişti.⁶³ Öte yandan Edirne Vilâyeti'nin sahil kesiminde yaşayan yedi, sekiz bin dolayında Rum'un, Hüdavendigâr ve Ertuğrul vilâyetlerindeki Rum ve Ermeni köylerine yerleştirilmesi planlanmış⁶⁴, ancak kısa bir süre sonra, Hayfa ve Edremit adlı vapurlarla İzmit ve Bursa üzerinden gerçekleşmesi öngörülen sevk işlemi de iptal edilmişti.⁶⁵

1915 yaz aylarında, Mudanya açıklarında yabancı bandıralı denizaltılarla ilişkiler kuran Rumların yakalanma bilgilerini içeren resmi kayıtlara⁶⁶ ve bu gelişmelerden kısa bir süre sonra kayık vb. deniz araçlarına hükümetçe el konulması, muhafazalarının özel bir kurul tarafından sağlanması ve sahiplerinin bunları hiçbir şekilde kullanmaması hakkındaki kanunun uygulanmasına⁶⁷ dair talimatlara karşın, Rumlara dönük olarak gerçekleşen sevk ve iskân uygulamasının yavaşladığı hatta durdurulduğu görülmüştür. Bu bağlamda önce Marmara havzasındaki kıyı bölgelerde yaşayan Rumların yerlerinde bırakılması⁶⁸, nakledilmiş olanlarınsa geri dönmelerine izin verilmeyerek, iskân edildikleri bölgelerde kalmasını içeren bir karar alınmıştı.⁶⁹

Rumlara dönük sınırlı sevk ve iskân uygulaması, merkezî yönetimin Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bağlı sahil ve adalara Türk muhâcirlerin yerleştirilmesi kararıyla⁷⁰ yeni bir anlam kazanmaya başlamıştır. Türk muhâcirlerin iskân edildikleri alanlardaki üretim etkinliklerinin sürdürülebilmesi için, söz konusu bölgelerin eski sakinlerinden (gayrimüslimler) sınırlı sayıda kişinin sevk edilmeyerek yeni gelenlere üretim konusunda rehberlik etmeleri istenmişti.⁷¹

⁶² BOA DH. ŞFR. D. 54 / 21. 2 Ş 1333 / 15 Haziran 1915.

⁶³ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 224. 15 Ş 1333 / 28 Haziran 1915.

⁶⁴ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 180. 16 Ş 1333 / 29 Haziran 1915.

⁶⁵ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 185. 17 N 1333 / 29 Temmuz 1915.

⁶⁶ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 34. 6 N 1333 / 18 Temmuz 1915.

⁶⁷ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 48. 8 N 1333 / 20 Temmuz 1915.

⁶⁸ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 116. 15 N 1333 / 27 Temmuz 1915.

⁶⁹ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 169. 17 N 1333 / 29 Temmuz 1915.

⁷⁰ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 357. 29 N 1333 / 10 Ağustos 1915.

⁷¹ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 253. 22 N 1333 / 3 Ağustos 1915.

İttihatçı yönetimin, aldığı bu kararlarla söz konusu bölgelerdeki demografik yapıyı değiştirmek için ciddi bir adım attığı söylenebilir. Buna benzeyen kararların ardında Anadolu'daki demografik yapılanmayı daha türdeş bir duruma getirme ereği olduğu açıktı. Nitekim ilerleyen dönemde sahilde Rumlardan boşalan yerlere peyderpey muhâcirin sevkiyle, mezkûr kasaba ve köylerin Müslümanlarla iskânının gerekliliği merkezi yönetim tarafından vurgulanmıştır.⁷² Söz konusu siyasa çerçevesinde, bölgedeki demografik yapılanmaya ilişkin istatistikî veri oluşturma çabaları da ivme kazanmaya başlamıştır. Bölgedeki Rumların sayıları ve nerede bulduklarına dair bilgi edinmeye çalışan merkezî yönetim, diğer yandan da bunlara yapılan yardımları ve daha ne kadar desteğe gereksinim duyacaklarını da araştırmaktaydı.⁷³ Rumların var olan uygulamalardan asgari düzeyde rahatsız olmasını temin edebilmek amacıyla sevk edilenlerin iskânları için gerekli kaynağın sağlanmasına ve bunlara iyi davranılmasına çalışılmaktaydı. Bu durumla bağlantılı olarak, Rumlar arasında Venizelos aleyhtarlığı da desteklenmekteydi.⁷⁴

Rumlara dönük sevk ve iskân uygulaması, Yunanistan'da da yankı bulmuştu. Ülkede yapılan seçimlerin ardından Venizelos taraftarlarıyla hükümet yetkililerinin Müslüman ahali üzerinde baskı kurdukları ve onları sistematik biçimde göçe zorladıkları yolunda bilgiler Bâb-ı Âlî'ye değin ulaşmıştı.⁷⁵ Buna karşın imparatorlukta yaşanan sevk ve iskân uygulamalarına ilişkin olarak da Yunan basınında çeşitli yayınlara rastlanmaktaydı. Bu haberlerin birinde Bursa'da bir Rum köyünün Müslümanlar tarafından yakıldığı iddia edilmekteydi. Bu gibi haberlerin Batı kamuoyu ve içeride yaratacağı olumsuzlukların bilincinde olan Bâb-ı Âlî, bu tür haberlerin aslını süratle araştırmaktaydı.⁷⁶ Yapılan araştırmalarda bu tür haberlerin çoğunun aslı olmadığı ya da abartılarak dünyaya yansıtıldığı görülmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Rumlara baskılar yapıldığı ve kötü muamele gördüklerine ilişkin yayınların Yunan basınında yoğunluk kazanması karşısında hükümet, Rumların yaşadıkları vilâyetlerdeki Rum toplum liderleri ile ruhani seçkinlerinin, İstanbul'da yayınlanmakta olan Türkçe ve Rumca gazetelere telgraf çekmelerini sağlamaya çalışılmaktaydı.⁷⁷

Yunanistan'ın İtilaf devletleri yanında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa gireceği ve bu yolda hazırlıklar yaptığına ilişkin bilgiler üzerine Bursa dâhil olmak üzere bütün Marmara havzası sahil kesiminde bulunan Rumların iç

⁷² BOA DH. ŞFR. D. 59 / 279. 6 Ra 1334 / 12 Ocak 1916.

⁷³ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 215. 14 L 1333 / 25 Ağustos 1915. Ayrıca BOA DH. ŞFR. D. 63 / 88. 20 C 1334 / 24 Nisan 1916.

⁷⁴ BOA DH. ŞFR. D. 57 / 358. 1 M 1334 / 9 Kasım 1915.

⁷⁵ BOA DH. EUM.3. Şube D. 7 / 52. 20 N 1333 / 1 Ağustos 1915.

⁷⁶ BOA DH. ŞFR. D. 58. / 119. 17 M 1334 / 25 Kasım 1915.

⁷⁷ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 85. 14 S 1334 / 22 Aralık 1915.

bölgelere sevki için yeniden harekete geçildi.⁷⁸ Bu bağlamda sevki kararlaştırılan Rumlara nakliye araçları sağlanması, sevk ve iskân sürecinde beslenme ve barınma gereksinimlerinin karşılanması, güvenlik ve sağlık tedbirlerinin sağlanması, bu hususlarda kusurlu görülenlerin cezalandırılması ve iskân bölgelerinin mahalli yöneticilere bildirilmesini içeren önlemler alındı.⁷⁹ Hükümetten herhangi bir yardım talebinde bulunmayan Rumlara sahiller, İstanbul ve İzmit gibi bölgelerin dışındaki yerlere gidebilme özgürlüğü tanınmıştı. Yardıma muhtaç durumda bulunanların ise daha önce boşaltılmış yerlere geçici olarak yerleştirilmesi ve iâşelerinin sağlanması öngörülmekteydi.⁸⁰ Bu arada sevke tabi tutulmuş olan Rumlara ait öşür vergileri⁸¹ ile Rum emvâl-i metrûkesi arasında bulunan üzüm ve incirlerin orduya devredilmesi kararlaştırılmıştı.⁸² Bu işlemler diğer yerlerde olduğu gibi Bursa'da da, biri başkan diğerleri maliye ve mülkiyeden seçilmiş, üç kişiden oluşan emvâl-i metrûke riyâsetleri aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi.

Bursa'daki Ermenilerin Sevk ve İskânı

Bursa'da 1915 yılının yaz aylarına değin Ermenilere dönük, kayıtlara geçmiş, bir sevk ve iskân uygulaması görülmemiştir. Bununla birlikte Anadolu'nun Ermenilerin sakin olduğu vilâyetleri ve bağlı sancaklarında rastlanılan ayrılıkçı örgütlenme ve hareketlere Bursa'da da görece olarak rastlanılmaktaydı. Bursa'daki Ermeni topluluğu içinde yer alan seçkinler arasında bağımsızlık yanlısı kişiler bulunmaktaydı. Örneğin, Bursa Ermeni Murahhasası Sivasslı Sahak Odabaşyan'ın kentteki Ermenileri politik anlamda yönlendirdiği ve kendisinin benzeri amaçlar için Patrikhane tarafından Erzincan'a gönderildiği, Bâb-ı Âlî'nin bilgisi dâhilindeydi. Bundan dolayı Odabaşyan'ın Erzincan'daki hareketlerinin izlenmesi ve uygun bir bahane ile Bursa'ya geri gönderilmesi istenmişti.⁸³

Merkezi yönetim, ayrılıkçı Ermeni hareketinin yayılma eğilimi göstermesinden ötürü kentte ayrılıkçılığı eksen alabilecek düşünce ve hareketlerin önüne geçmeye çalışılmaktaydı. Bu bağlamda Bursa merkez sancağı ve İzmit Livası sınırları içinde bulunan Ermenilerin ellerindeki silahları teslim etmeleri için on günlük bir süre tanınmış ve bir miktar silah yetkililere teslim edilmişti. Ancak Bursa'da süreç yavaş işlediğinden söz konusu süre beş gün

⁷⁸ BOA DH. ŞFR. D. 67 / 243. 13 Za 1334 / 11 Eylül 1916.

⁷⁹ BOA DH. ŞFR. D. 75 / 226. 2 B 1335 / 24 Nisan 1917.

⁸⁰ BOA DH. ŞFR. D. 76 / 194. 25 B 1335 / 17 Mayıs 1917.

⁸¹ BOA DH. ŞFR. D. 67 / 201. 8 Za 1334 / 6 Eylül 1916.

⁸² BOA DH. ŞFR. D. 68 / 178. 6 Z 1334 / 4 Ekim 1916.

⁸³ BOA DH. ŞFR. D. 48 / 91. 3 S 1333 / 21 Aralık 1914. Sahak Odabaşyan ile arabacısı Arakil Erzincan'a giderken Refahiye'ye yakın bir yerde Ermenice konuştukları iddia edilen meçhul kişiler tarafından öldürüldüler. Bkz. DH. EUM. 2. Şb. D. 3 / 50. 20 S 1333 / 5 Ocak 1915.

daha uzatılmış, kentteki Ermeni murahhasa vekili ile Ermeni muteberânı da ahalide bulunan silahların tümünün teslim edileceği yolunda güvence vermişti.⁸⁴ Öte yandan kentteki basın yayın faaliyetleri de bu çerçevede denetim altına alınmıştı. 1915 Haziran ayı itibarıyla Bursa'da Ermenice süreli yayın bulunmadığı gibi sahiplik ya da yönetsel bağlamda Ermeni olan herhangi bir matbaaya da rastlanılmıyordu. Yalnızca Setbaşı'nda Mehmed Karamani Mahallesi'nde Misak adlı bir Ermeni'nin idaresinde *Kamer* isiminde bir matbaanın çalışmakta olduğu anlaşılmış ve matbaadaki bütün evrakta da el konulmuştu.⁸⁵

Yerel yönetimin çabaları sonucunda, Taşnak Fedai Cemiyeti'nin Bursa'da Baltayan adında birisinin liderliğinde oluşturduğu örgütlenmenin açığa çıkartılması⁸⁶, kentte Ermenilere yönelik olarak gerçekleşen yukarıdaki uygulamalara bir meşruiyet zemini yaratmıştı. Baltayan'ın, İstanbul'daki merkez komitesine bağlı olan Bursa teşkilatının da içinde bulunduğu Taşnak Fedai Cemiyeti'nin; örgütlenmesi, amaçları ve işleyişine ilişkin verdiği bilgiler, gerek yerel gerekse merkezi hükümetin güvenlik endişelerini pekiştirecek nitelikteydi.⁸⁷ Nitekim Bursa'da ordu için üretim yapan çeşitli atölye vb. yerlerde çalışan Ermenilerin işten çıkartılmaları ya da sıkı gözetim altında tutulmalarını isteyen resmi kayıtlar bu endişelerin ulaştığı düzeyi göstermekteydi.⁸⁸

Bâb-ı Âlî ayrılıkçı politik örgütlenmeler konusunda gerektiğinde sert yüzünü göstermekten çekinmemişti. Bursa'da Setbaşı'nda eczacılık yapan Stephan oğlu Parnak Acemyan, milliyetçi amaçlar benimseyip, bunları yaşama geçirmeğe çalışmak ve evinde Ermeni İhtilal Komitesi'ne üyeliğini kanıtlayan programlar bulundurmamak ve bu çerçevede düşünceler yaymak suçundan yargılandığı Bandırma Dîvân-ı Harb-i Örfî'si tarafından Mülkiye Ceza Kanûnnâmesi'nin 54. maddesinin ek birinci fıkrası gereğince idama mahkûm edilmiş, karar başkumandan vekili ve sadrazam tarafından onaylanmış ve iradesi alınmıştı.⁸⁹

1915 yılının ikinci yarısında, Bursa'nın merkez sancağı olduğu Hüdavendigâr Vilâyeti'nde ayrılıkçı Ermeni hareketlerinin yoğunluk kazanması karşısında, doğuda başlamış olan sevk ve iskân uygulaması, vilâyet sınırları içindeki Ermenileri de kapsayacak biçimde genişletildi. Ermenilerin boşalttıkları kasaba ve köylere ise Müslüman göçmenler iskân edildi.⁹⁰ Bursa'da Ermenilere

⁸⁴ BOA DH. EUM. 3. Şb. D. 7 / 16. 7 N 1333 / 19 Temmuz 1915.

⁸⁵ BOA DH. EUM. 2. Şube D. 8 / 40. 11 Ş 1333 / 24 Haziran 1915.

⁸⁶ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 28. 6 N 1333 / 18 Temmuz 1915.

⁸⁷ BOA DH. EUM. 2.Şb. D. 9. U.N. 31. 9 N 1331 / 21 Temmuz 1915. Baltayan'ın sorgulamasına ilişkin içerik EK-2'de görülebilir.

⁸⁸ BOA DH. ŞFR, 54-A / 269 ve BOA DH. ŞFR, 54-A / 270. 23 N 1333 / 4 Ağustos 1915.

⁸⁹ BOA İ. HB. D. 173 / 22. 5 L 1333 / 17 Ağustos 1915.

⁹⁰ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 101. 9 Ş 1333 / 22 Haziran 1915.

dönük fiilî sevk uygulaması, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü'nün 5 Ağustos 1915 tarihini taşıyan şifreli telgrafının Vilâyete ulaşmasıyla başlamıştı. Söz konusu telgrafta Katolik olanların dışındaki bütün Ermenilerin belirlenen bölgelere sevkleri öngörülmekteydi.⁹¹ İçinde Hüdavendigâr Vilâyeti'nin de bulunduğu, çeşitli vilâyetlere gönderilen resmi bir yazıda⁹², Bâb-ı Âlî sevkînin amacı; Ermenilerin hükümet aleyhine girişim ve faaliyetlerde bulunamaz hale getirilmesi ve bağımsız bir devlet yapılanması ereğini öngören milliyetçi yaklaşımlarının ortadan kaldırılması olduğunu belirtmişti. Aynı belgeye göre, Ermenilerin imhası kesinlikle söz konusu değildi. Belirlenenler dışında kimse sevk edilmeyecek, sevk esnasında kabilelerin can ve mallarının korunması için her türlü önlem alınacak, kabilelere yönelik saldırılar ise şiddetle cezalandırılacaktı. Sevk ve iskân uygulaması için gerekli ödeneğin de muhâcirin tahsisatından sağlanması kararlaştırılmıştı.

Bursa'daki Ermenilerin ağırlıklı olarak bugünkü Suriye sınırları içinde iskân edilmeleri öngörülmüştü. Tahliye işleminin güvenlik ve sağlık gibi nedenlerle demiryolundan yapılması uygun görüldüğünden, kentteki Ermenilerin, Bursa-Yenişehir-İznik-Mekece ve Bursa-Kütahya olmak üzere iki güzergâh üzerinden nakledilmeleri planlanmıştı. Kütahya ve Mekece istasyonlarına gönderilen Ermeniler buradan demiryolu aracılığıyla Zor'a ulaştırılacaklardı. Zorunlu sevk uygulamasını öngören emrin kente ulaşmasının ardından yerel hükümet olası karışıklıkları ve sorunları önleyebilmek ereği ile 14 Ağustos 1915'te bir beyanname yayınladı.⁹³

BEYANNAME⁹⁴

Madde 1. Bazı ailelerin burada kalmak ümidiyle ötede beride ihtifâ' (saklanma, gizlenme) teşebbüsünde buldukları haber alındığından bu gibileri hangi millet ve mezhepten olursa olsun alıp saklayanlar ve böyle yerlerde muhtefî (saklanan, gizlenen) eşhâs bulunduğunu haber alıp da hükümete ma'lûmât vermeyenler divân-ı harb-i örfîye sevk edileceklerdir.

Madde 2. İhrâc muâmelesinin bitâmına kadar mal, can, ırz, namus gibi mukaddesâta taârruz ve tecavüz edenler, huzur ve asayiş-i memleketin her ne suretle olursa olsun iblâline tasaddî edenler dahi birinci maddede gösterildiği vechile şiddetle cezalandırılacaklardır.

Madde 3. Ermenilerden zengin ve fakir her kim olursa olsun eşya-ı beytiyesinden (ev eşyası) diğer kısmını ve ihtiyâcât-ı hayatiyesine ait malzemesini ücret-i nakliyesi tamamen kendisine ait olmak üzere beraber

⁹¹ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 276. 24 N 1333 / 5 Ağustos 1915.

⁹² BOA DH. ŞFR. D. 55 / 292. 18 L 1333 / 29 Ağustos 1915.

⁹³ BOA DH. EUM. 2. Şube D. 10 / 6. 3 L 1333 / 15 Ağustos 1915.

⁹⁴ İlk kez yayımlanmaktadır.

götürebileceği gibi arzû edenler eşyasını kâmilen hânesi içinde bırakarak, hükümetin yed-i emânet ve muhâfazasına terk etmekte muhtardır.

Madde 4. Gidecek olan Ermeniler esas beytiyesinden istediklerini alenen satabilirler ancak bu yoldaki bey'ü şirâ'ya sınıf-ı me'mûrînden büyük, küçük hiçbirini iştirâk edemez. Bey'ü şirâ'nın selâmet-i cereyanını te'min için me'mûrîn-i zabıtyeye teblîgat-ı lâzıme îfâ kılınmıştır.

Madde 5. Emlâk üzereine icâr ve rehin ve vefâen ferâğ memnû' olup, ancak kat'iyen vuku' bulacak muâmelât-ı ferâğyeye müsaade edilecektir.

Madde 6. Havâyc-i zarûriyye-i memleketten olan, zabîre, un, bulgur, pirinç, makarna, kahve, şeker, tuz, gaz ve emsâli eşya münhasıran belediye tarafından mübâyaa edilerek bi'l-âhire mübâyaa fiyatıyla erbâb-ı ihtiyâc ve istihkaka fûrûht edilecektir.

Madde 7. Üzüm, meyve, zeytin vesâire hakkında talimât-ı mahsûsa abkâmına tevfiķan muâmele olunacaktır.

Madde 8. Alacaklarını almak ve borçlarını ödemek üzere tayin edilen üç gün müddet şehr-i halin üçüncü Pazartesi günü akşamı hitâmâ ereceğinden Salı günü alessabah sevkiyâta mübâşeret olunacaktır.

Vali nâmına komisyon reisi Ali Raif

1 Ağustos 1331 / 14 Ağustos 1915

Beyannamenin maddeleri incelendiğinde önemli ölçüde, Dâhiliye Nezâreti İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin, içinde Hüdavendigâr Emlâk-i Metrûke Komisyonu Riyâseti'nin de bulunduğu çeşitli vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen, 29 Temmuz 1331 / 11 Ağustos 1915 tarih 452 umûm numaralı şifreli telgrafında⁹⁵ belirtilmiş ilkeler çerçevesinde biçimlendirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Beyannamenin içeriğinden anlaşıldığına göre, sevk haberi kentte yaşayan Ermeniler arasında bir panik havası yaratmıştı. Başka bölgelere gitmek istemeyen Ermenilerin kent içinde farklı din ve mezheplere mensup komşu veya tanıdıklarının evlerinde ya da kırsal alanda saklanmaya çalıştıkları anlaşıyordu. Bazı Ermenilerin de silahlamp, çeteler oluşturarak, Bursa ve çevresindeki Müslüman köylerine saldırdıkları görülmekteydi.⁹⁶ Bu saldırılar, kent içinde ve çevresinde reaksiyoner bir iklimin gelişerek, durumun daha kritik bir hale gelmesine neden olmuştu. Nitekim yerel hükümetin, sevk edilecek Ermenilerin can ve mallarına yönelik olası bir karışıklıktan endişe duyduğu, beyannamenin satır aralarında kendini hissettirmekteydi. Ermenilere taşınabilir her türlü eşyasını götürebilme ve taşınmazlarını tasfiye hakkı verilmekle birlikte bu işleri gerçekleştirebilmek

⁹⁵ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 381. 30 N 1333 / 22 Temmuz 1915.

⁹⁶ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 296. 18 L 1333 / 29 Ağustos 1915.

için sadece üç gün süre tanınması, Ermenilere ait gayrimenkullerin değerinden çok daha az bedellerle el değiştirmesine yol açacaktı. Nitekim ilerleyen süreçte merkezi otorite bu durumu fark ederek çeşitli önlemler almak zorunluluğunu hissetmişti.

Yerel hükümet, sevk kararının kendisine ulaşmasının ardından yukarıda belirtilmiş olan güzergâhlar doğrultusunda ulaşımın sağlanması için gerekli hazırlıkları tamamlamıştır. Bu çerçevede bedelleri muhâcirin idaresi bütçesinden karşılanmak üzere kentteki arabacı esnafından üç yüz doksan üç araba, saman bedelleri de ödenmek kaydıyla ihracat komisyonunca kiralanmıştı.⁹⁷ Yerel yönetimin, ulaşımın dışında sevk edilenler arasında bulunan fakirlere beslenmeleri konusunda da yardımcı olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁹⁸ Ermeni kabilelerin yoldaki güvenlikleri de yine yerel yönetime bağlı askeri görevliler tarafından sağlanmaktaydı. Ancak kısa sayılabilecek bir sürede ciddi sayıda insanın belirli bir merkezde toplanması bazı sorunları da beraberinde getirmekteydi. 1915 yılı Ağustos ayında Bursa'dan yaklaşık yirmi bin kişilik bir kabile, İzmit sınırları içinde bulunan Mekece İstasyonu'na gönderilmiş ancak izdihamdan dolayı önemli güvenlik sorunları yaşanmış ve askeri önlemlere başvurulmak zorunda kalınmıştı.⁹⁹ Benzeri bir durum Bursa, Eskişehir ve Ankara'dan Konya'ya gönderilmek üzere nakledildikleri Karahisar ve Çay İstasyonu'nda, asker sevkiyatı nedeniyle boş vagon bulunamamasından dolayı bekleyen 9.361 Ermeni için de söz konusuydu.¹⁰⁰

İzdiham, yaşanan sorunlardan yalnızca birisiydi. Kalabalık kabilelerin geçtiği ya da konaklamak zorunda kaldığı yerleşim alanlarında yaşanan olaylar daha tehlikeli durumlar yaratabilmekteydi. Nitekim Kütahya güzergâhı kullanılarak gerçekleştirilen sevk esnasında ciddi bir tehlike yaşanmıştı. Kütahya'da yaşayan Hafızoğlu adında bir kişi ve arkadaşları, Bursa ve İzmit'ten belirli bölgelere sevk edilmek üzere Kütahya'ya gönderilmiş bulunan ancak nakliye araçlarının yetersizliği yüzünden kentte konaklamak zorunda kalan Ermenilerin, kente yerleştirileceklerini sanarak bir şikâyetnâme hazırlayıp, şehir çarşısında ve pazaryerlerinde imzalatmak üzere dolaştırıp, Müslümanları tahrik etmişlerdi. Galeyana gelen bazı kişiler ellerinde sopalar olduğu halde Ermenilere saldırdıkları gibi kentte bulunan gayrimüslimlere ait okul, kilise ve evlere saldırmışlar ve burada yaşayan insanları şehirden çıkarmaya çalışmışlardı. Olaylar, gerekli önlemlerin alınmasıyla yatıştırılmış ve olayların çıkmasında sorumlulukları bulunanlarla olaylara karışanlar, yürürlükteki yasa ve yönetmelikler doğrultusunda, soruşturma evraklarıyla birlikte Konya Dîvân-ı

⁹⁷ B.K.A. E / 9 K. No: 1495. 18 Z 1333 / 27 Ekim 1915.

⁹⁸ B.K.A. E / 10 K. No: 1139. 23 L 1333 / 3 Eylül 1915.

⁹⁹ BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 10 / 86. 22 L 1333 / 2 Eylül 1915.

¹⁰⁰ BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 68 / 73. 9 Za 1333 / 18 Eylül 1915.

Harbi'ne sevk edilmişlerdi.¹⁰¹ Ermenilerin nakli sırasında meydana gelen bu tür olayların gerek merkezi gerekse yerel yönetimler tarafından dikkatle soruşturulduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁰²

Sevk ve iskân kararı ilk anda Katolik mezhebi dışında kalanları kapsarken daha sonra Protestan mezhebine mensup olan Ermeniler de bu uygulama dışına çıkartıldılar.¹⁰³ Ancak sevke tabi tutulmayan Katolik ve Protestan Ermenilerin farklı yerlere gitmelerine de sınırlamalar getirilmişti.¹⁰⁴ Ailelerinde asker, subay olan kişiler ile meb'ûs bulunan Ermeni aileler de tehcir dışında tutulmuşlardı.¹⁰⁵ Örneğin, Bursa'da Karaağaç Mahallesi'nde üç çocuğu ile birlikte ikamet etmekte olan Virjin'in sevk edilmesinden, kocası Hekon Arakliyan'ın Gelibolu İnşaat Taburu'nda amele, erkek kardeşi Dr. Ornik'in sıhhiye subayı olması dolayısıyla vazgeçilmesi ve Bursa'da kalmalarına izin verilmesi için bizzat merkezi yönetim devreye girmişti.¹⁰⁶ Din değiştirerek İslâmiyet'i seçen Ermeniler de uygulama dışında bırakılmışlardı, ancak bunların gayrimüslim akrabaları sevke tabi tutulabilmekteydiler. Nitekim Bursa'nın Hacıbaba Mahallesi sakinlerinden olan ve Beykoz Sahil Muhafaza Mürfezesi'nde görevli nefer mühtedi Cemal'in annesi Makruhi Sazenyân Konya'ya sürülmüş, ancak verilen dilekçe ve yapılan incelemeler sonunda Bursa'da bulunan damadı mühtedi Mehmed Lütfi Efendi'nin yanına dönmesine izin verilebilmişti.¹⁰⁷

Mesleki konumlarından dolayı sevk edilmeyenler arasında bankalarda çalışan Ermeniler de bulunmaktaydı. Yabancı kurumlar tarafından istihdâm edilen bu kişiler de sevk uygulamasının dışına çıkartılmışlardı. Deutsche Orient Bank'ın Bursa Şubesi'nde görevliyken sevke tabi tutulan Katolik Edvar Kırmızıyan ve Ferdinand Osenyan ile Ermeni Ortodoks Hayik Mıçhyan ve Nurican Bahtıryyan adlı memurlar hakkındaki işlem, yapılan başvuru üzerine durdurulmuştu. Son ikisi sevk edilme süreci esnasında buldukları Konya'dan geri getirilmişler ve memuriyetlerine devamlarına izin verilmişti.¹⁰⁸ Bunların yanında Osmanlı Bankası'nda çalışan bütün Ermeniler de tehcirin dışında tutulmuşlardı.¹⁰⁹

İktidara olan yakınlıkları sayesinde sevk uygulamasından muaf tutulanlara da değinmek gerekir. Örneğin, İstanbul'daki Bulgar Hastanesi'nde görevli Dr.

¹⁰¹ BOA DH. EUM. D. 11/ 40. 13 Za 1333 / 22 Eylül 1915.

¹⁰² BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 72 / 4. 26 C 1334 / 30 Nisan 1916.

¹⁰³ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 20. 4 L 1333 / 15 Ağustos 1915.

¹⁰⁴ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 126. 27 L 1333 / 7 Eylül 1915.

¹⁰⁵ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 18, BOA DH. ŞFR. D. 55 / 19, BOA DH. ŞFR. D. 55 / 20. 4 L 1333 / 15 Ağustos 1915.

¹⁰⁶ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 131. 10 L 1333 / 21 Ağustos 1915.

¹⁰⁷ BOA DH. EUM. 2. Şb. 24 / 30. 30 Ş 1334 / 1 Temmuz 1916.

¹⁰⁸ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 27. 22 L 1333 / 2 Eylül 1915.

¹⁰⁹ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 152. 28 L 1333 / 8 Eylül 1915.

Nikolo'nun kayınpederi Ermeni milletinden fotoğrafçı Papazyan'ın, bir başka bildiriye değin sevki ertelenmişti.¹¹⁰ Bir başka örnekte ise, Bursa'da Atıcılar'daki Papazoğlu Çiftliği'ndeki araziye ait muameleler için kente gelen Egeryan Gülek ile kız kardeşi Perlanti ve kızının sevklerinden kaçınılması, sevk edilmişlerse Bursa'ya iadeleri bizzat Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü tarafından istenmişti.¹¹¹ Yine Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü, Bursa'da Büyükyeniköy'de ikamet etmekte olan Aluc oğlu Bogos ile karısı, kızı, kardeşleri ve torunlarının sevk edilmelerini önlemişti.¹¹² Bazı Ermenilerin de istisnai biçimde ticari ilişkilerinden dolayı sevkleri tehir edilmişti. Örneğin, Bursa tüccarlarından Aram Fındıkyan'ın Dersaadet'te bazı Müslüman tüccarlarla olan ticari muamelelerinin tasfiyesine kadar sevki geciktirilmişti.¹¹³ Fındıkyan'ın sevkini gerçekleşmesinden sonra, Bursa ve İstanbul ile olan ilişkilerini kesmemesi üzerine, kendisine ait mülk ve emlakın tasfiyesi yoluna gidilmişti.¹¹⁴ Bu son örnek sevk edilenlerin ayrıldıkları bölge ile olan ticaret ve mülkiyet ilişkilerinin de tasfiye edilmeye çalışıldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Sevk ve iskân uygulaması çerçevesinde Bursa'dan uzaklaştırılan Ermeniler, buldukları ara duraklarda Meclis-i Meb'ûsân'a ve Dâhiliye Nezâreti'ne telgraflar çekerek, tahammül sınırlarını zorlayan sefaletlerinin sona erdirilmesini ve Bursa'ya dönmelerine izin verilmesini istemişlerdi.¹¹⁵ Bursa Ermeni Murahhasalığı'nın sevk ve iskân uygulamasının durdurulmasına yönelik çağrısına Ermeni Patriği Zaven Efendi, "*Hükümet-i seniyyenin merhametine debâlet edilmiştir.*" şeklinde bir telgrafla yanıt vermişti.¹¹⁶ Hükümet ise bu isteklere olumlu bir yanıt vermediği gibi yapılan bir yargılama sonucunda; Bursa Ermeni Murahhashânesi ve mektebinde *evrâk-ı muşarre* bulundurdukları gerekçesiyle Bursa Ermeni Murahhasa Vekili Barkef ve kâtibi Sukiyas on ikişer sene, hizmetçi Vartaris de sekiz sene kal'a-bendlik cezasına çarptırılmışlardı. Gelişmeler, İttihâd ve Terakkî'nin Anadolu'nun geneline yönelik nüfus siyasasının bir aracı olarak beliren sevk ve iskân uygulamalarının, Bursa'nın demografik yapılanmasının yeniden üretilmesine yol açacağını göstermekteydi.

Demografik Değişim

Sevk işleminin durdurulmasına değin geçen süre içinde Bursa'nın demografik yapısında önemli değişiklikler meydana getirilmişti ve merkezi

¹¹⁰ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 21. 4 L 1333 / 15 Ağustos 1915.

¹¹¹ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 130. 10 L 1333 / 21 Ağustos 1915.

¹¹² BOA DH. ŞFR. D. 55 / 143. 10 L 1333 / 21 Ağustos 1915.

¹¹³ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 128. 10 L 1333 / 21 Ağustos 1915.

¹¹⁴ BOA DH. ŞFR. D. 66/ 9. 15 N 1334 / 9 Temmuz 1916.

¹¹⁵ BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 12 / 26. 30 Za 1333 / 9 Ekim 1915 ve DH. EUM. 2. Şb. D. 12 / 11. 26 Za 1333 / 5 Ekim 1915.

¹¹⁶ BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 12 / 52. 5 Z 1333 / 14 Ekim 1915.

otorite bu değişime ilişkin istatistikî kayıtları düzenli biçimde tutmaya çalışmaktaydı.¹¹⁷ 1 Eylül 1915 tarihli resmi bir kayıta; Bursa merkez kazada 59.435'i Müslüman, 6.368'i Rum, 6.433'ü Ermeni, 694'ü Katolik, 272'si Protestan, 3.709'u Musevi olmak üzere toplam 76.911 kişilik bir dağılıma işaret edilmekteydi.¹¹⁸ Aynı kayıta merkez kazanın köyleriyle birlikte toplam nüfusu 148.001 kişi olarak gözükmekteydi. Bunlardan 112.851'i Müslüman, 24.042'si Rum, 6.433'ü Ermeni, 694'ü Katolik, 272'si Protestan, 3.709'u Musevi idi. Bu rakamlar, 1905/06 sayımının esas alınarak, doğum ve ölüm kayıtlarının eklenmesiyle ortaya çıkan 1330 (1914) yılına ait nüfus istatistiği ile uyum içindeydi.¹¹⁹ Bursa'nın bağlı kazalarla birlikte toplam nüfusu; 371.059'a ulaşmaktaydı. Bu sayının 272.595'i Müslüman, 59.876'sı Rum, 33.427'si Gregoryen Ermeni, 744'ü Katolik Ermeni, 441'i Protestan Ermeni, 3.976'sı Musevilerden oluşmaktaydı. Rakamlar dikkate alındığında Bursa Sancağı'nda sevk uygulaması öncesindeki nüfusun yaklaşık; % 9.32'lik bir bölümünün Ermenilerden, % 16.13'nün Rumlardan, % 1.07'sinin Musevilerden, %73.46'sının da Müslümanlardan oluştuğu görülmektedir.

Tablo 5.1. Sevk ve İskân Uygulaması Öncesinde Bursa Sancağı'nın Demografik Yapısı

KAZALAR	MÜSLÜMAN	RUM	ERMENİ			YAHUDİ	KAZALARIN TOPLAMI
			GREGORYEN	KATOLİK	PROTESTAN		
BURSA (Merkez Kaza)	112.851	24.042	6.433	694	272	3.709	148.001
GEMLİK	15.784	8.241	3.283	-	-	-	27.308
KARACABEY	24.724	9.850	974	-	51	42	35.641
MUDANYA	7.013	16.359	99	20	-	55	23.546
KİRMASTI	53.890	1.384	914	-	-	170	56.358
ORHANELİ	46.153	-	-	-	-	-	46.153
ORHANGAZİ	12.180	-	21.724	30	118	-	34.052
GENEL TOPLAM	272.595	59.876	33.427	744	441	3.976	371.059

Aynı döneme ilişkin olmakla birlikte yukarıda alıntılanan belgeden kısa bir süre sonraya tarihlenen başka bir resmi kayıta Bursa merkez kazada; 59.435'i

¹¹⁷ BOADH. ŞFR. D. 55 / 139. 10 L 1333 / 21 Ağustos 1915.

¹¹⁸ BOADH. EUM. KLU. D. 15 / 73. 21 L 1333 / 1 Eylül 1915.

¹¹⁹ Memâlik-i Osmaniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistikî, İstanbul 1919. İleten Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1800–1914*, Çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 214–215.

Müslüman, 8.644'ü Rum, 213'ü Ermeni, 448'i Katolik, 212'si Protestan, 3.709'u Musevi olmak üzere toplam 72.661 kişinin bulunduğu görülmektedir. Rakamlardan ve belgenin içindeki notlardan anlaşıldığına göre bu sayılar sevk ve iskân uygulamasının hemen ardından gerçekleşen bir sayımın sonuçlarıydı.¹²⁰ Merkez kazanın köylerle birlikte nüfusu 149.748'e ulaşmaktaydı. Bunların 112.783'ü Müslüman, 32.383'ü Rum, 873'ü Ermeni ve 3709'u Musevi idi. Bursa Sancağı toplam nüfusu dikkate alındığında; yaklaşık %79.60'nın Müslümanlardan, %18.82'sinin Rumlardan, %0.40'ı çeşitli mezheplere mensup Ermenilerden ve %1.16'sının Musevilerden oluştuğu görülmektedir.

Tablo 5.2. Sevk ve İskân Uygulamasının Ardından Bursa Sancağı'nın Demografik Yapısı

KAZALAR	MÜSLÜMAN	RUM	ERMENİ			YAHUDİ	KAZALARIN TOPLAMI
			GREGORYEN	KATOLİK	PROTESTAN		
BURSA (Merkez Kaza)	112.783	32.383	213	448	212	3.709	149.748
GEMLİK	15.691	5.195	12	9	5	-	20.912
KARACABEY	24.653	12.693	154	-	20	42	37.562
MUDANYA	7.013	8.245	15	10	3	55	15.341
KİRMASTI	53.907	5.876	128	-	4	170	60.085
ORHANELİ	46.050	-	-	-	-	-	46.050
ORHANGAZİ	12.180	-	-	-	167	-	12.347
G TOPLAM	272.277	64.392	522	467	411	3.976	342.045

Her iki tablonun karşılaştırılmasına dayalı olarak bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün görünmektedir. Buna göre; a) Bursa ve bağlı kazalarda bulunan, ağırlığını Gregoryen Ermenilerin oluşturduğu ciddi bir topluluğun sevk tabi tutulduklarını, bir başka söyleyişle Bursa Sancağı'ndaki çeşitli mezheplere mensup Ermenilerin %95.95'nin başka yerlere gönderildikleri anlaşılmaktadır. b) Gregoryen Ermenilerden çok azının sevk işleminden muaf tutuldukları, (Bunların yukarıda açıklanmış nedenlerden dolayı kapsam dışı tutulmuş olmaları yüksek olasılıktır.) rakamlardan çıkan bir başka sonuçtur. c)

¹²⁰ BOA DH. EUM. KLU. D. 16 / 6. 7 Za 1333 / 16 Eylül 1915.

Katolik ve Protestan mezhebine mensup Ermeniler arasında da sevk işlemine tabi tutulanların olabileceği söylenebilir. Bunların buldukları yerlerden ayrılmalarına sınırlama getirilmesinden dolayı başka bölgelere gidebilme olasılıkları düşük görünmektedir. Bu bağlamda, komitacılık veya hıyanet gibi eylemlere karışanların mezhep gözetilmeksizin sevk edilmelerine dair emirler çerçevesinde Bursa'dan uzaklaştırılmış olma ihtimalleri yüksektir.¹²¹ d) Bursa Sancağı'na başka vilâyet ya da sancaklardan Rum göçmenlerinin getirilerek iskân edildiği, bunların Bursa'daki toplam Rum nüfusun yaklaşık %7.54'ünü oluşturdukları görülmektedir. e) Bursa Sancağı'nın sahil kesimindeki kazalarda ikamet etmekte olan Rumlardan bir bölümünün merkez ya da iç bölgelerde bulunan Rumların yaşadığı yerlere gönderildikleri, özellikle Mudanya'daki Rum nüfusun yaklaşık %50.40'ının iç bölgelere sevk edildikleri anlaşılmaktadır. f) Musevilere dönük herhangi bir sevk uygulamasının olmadığını veriler göstermektedir.

Emvâl-i Metrûke ve Yaşanan Sorunlar

Yerel hükümetin yayınladığı beyannamede, Bursa'da sevke tabii tutulan Ermenilerin, var olan ticarî, mâlî ve iktisadî ilişkilerini üç gün gibi kısa sayılabilecek bir sürede tasfiye etmeleri istenmişti. Bu istemin pratikte uygulanabilirliği tartışmalı olduğundan ve benzeri sorunlar başka yerlerde de yaşandığından, merkezi hükümet çeşitli yönetmelik, yasa ya da düzenlemeler yoluyla bu problemleri aşmaya çalışmıştı. Bunlardan birisi, Ermenilerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların durumuna açıklık getiren 27 B 1333 / 10 Haziran 1915 tarihli bir yönetmelikti.¹²² “*Abvâl-i Harbiyye ve Zarûret-i Fevkalâde-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhere Nakilleri İcrâ' Edilen Ermenilere Ait Emvâl ve Emlâk ve Arazînin Keyfiyyet-i İdaresi Hakkında Talimâtname*”¹²³ adıyla yürürlüğe konulan yönetmelik, olağan üstü bir uygulamaya işaret etmekteydi. Söz konusu yönetmelik, var olan normal hukuki statünün dışında hükümler ve bu hükümleri yerine getirmek için oluşturulan, duruma özel kurullar ve komisyonların yapılanmasını içermekteydi.

Otuz dört maddeden oluşan yönetmeliğe göre, başka yerlerde sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları taşınır ve taşınmazların yönetimi ve korunması için *emvâl-i metrûke idare komisyonları* kurulmaktaydı. İdare komisyonları, emvâl-i metrûkenin idaresi konusunda doğrudan Dâhiliye Nezâreti'ne bağlıydılar. Ancak nezâretten gelecek emirler doğrultusunda görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmekteydiler. Bu komisyonlar biri başkan, biri mülkiye diğeri mâlîyeden iki memurun katılımıyla meydana gelmekteydi. Dâhiliye Nezâreti'nden izin alınması koşuluyla maaşlı memur istihdâmı ve

¹²¹ BOADH. ŞFR. D. 61 / 192. 1 Ca 1334 / 6 Mart 1916.

¹²² A.T.B.D., Yıl: 31, S: 81 (Aralık-1982), Sıra No: 1827, Belge No: 1832.

¹²³ Harp ve Olağanüstü Siyasi Durum Nedeniyle Başka Yerlere Gönderilen Ermenilere Ait Mülk ve Arazinin İdare Şekli Hakkında Yönetmelik.

nezâretten alacakları emirler ile yönetmelik çerçevesinde düzenleme ve açıklamalar yapmak, emvâl-i metrûke komisyonlarına ait yetkilerdendi. Tahliye edilen yerlere iskân amacıyla göçmen sevki ile muâmelelerin gerçekleştirilmesi gibi konular muhâcir komisyonu ve memurlarının sorumluluk alanı içindeydi. Ancak sevk işleminin gerçekleştirildiği yerlerdeki yerleştirme işlerinin çabuklaştırılması ve düzenlenmesi, genel yerleştirme işlerinin kontrol ve denetimi ve bu yolda yerel hükümet ile anlaşarak kararlar alınması, uygulanması emvâl-i metrûke idare komisyonlarının görev ve yetkileri arasına eklenmişti.

Emvâl-i metrûke idare komisyonları üyeleri, atandıkları yerlerdeki mevcut emvâl, emlâk ve arazi-i metrûkenin yönetimi, korunması ve genel hesaplarından ortaklaşa sorumluydular. Komisyon, görüşlerini, araştırmalarını ayrıntılarıyla birlikte ve yaptığı işleri özet olarak en geç on beş günde bir nezâret ve vilâyete bildirmekle yükümlü tutulmuştu. Komisyonların muhâcirin tahsisatından, başkanına yevmiye hesabı bir buçuk, azasına da birer lira verildiği gibi görev nedeniyle çevresindeki yerlere gittiklerinde ayrıca yolluk da almaktaydılar. Komisyon atanmayan veya gönderilmeyen vilâyetlerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel hükümete aitti.

Yönetmelik uyarınca tahliye edilen yerlerde nakil olunan kişilere ait içinde eşya bulunan bütün binalar, idare komisyonu tarafından atanacak memur veya özel bir kurul tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktı. Koruma altına alınan eşyanın; cins, miktar, takdir edilen değer ve sahiplerinin isimlerini içeren ayrıntılı bir defter hazırlanacaktı. Söz konusu defterler; kilise, okul, han gibi depo olarak kullanılmaya uygun yerlere nakledilerek, sahipleri ayırt edebilecek şekilde ayrı ayrı konularak korunacak eşyaların listesi ile eşyanın durumu, sayısı, sahipleri ve alındığı ve korunduğu yeri açıklayan tutanakları içerecekti. Defterlerin aslı yerel hükümete, bir kopyası da emvâl-i metrûke komisyonuna verilecekti. Mevcut taşınabilir mallar arasında durmakla bozulabilecek olan eşya ile hayvanlar, komisyonun atayacağı bir kurul tarafından açık arttırmayla satılarak, bedelleri, sahipleri biliniyorsa kendileri adına, bilinmiyorsa eşyanın bulunduğu mahal adına emaneten mal sandıklarına teslim edilecekti. Satılan eşyanın cinsi, miktarı, değeri, kime ait olduğu, alıcısı ve bedeli ayrıntılı olarak bir deftere kaydedilerek altı, müzâyede heyeti tarafından onaylanacak ve aslı yerel hükümete, onaylanmış bir kopyası da emvâl-i metrûke komisyonuna verilecekti. Mevcut ürünlere alıcı çıkmadığı takdirde hemen ödenmek koşulu ve anlaşarak eksiltme yoluyla isteyenlere verilebilecekti. Bu suretle elde edilen kiralama ve satış bedelleri de sahipleri adına mal sandığına teslim edilecekti. Nakledilen ahaliye ait mülk ve taşınmaz malların kullanımına ilişkin olarak, hak sahipleri tarafından göçten sonra düzenlenen vekâletnameler üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktı.

Tahliyesi gerçekleştirilen köylere göçmen yerleştirilecek, mevcut evler ve arazi her ailenin istek ve yapabileceği tarım işleri dikkate alınarak geçici belgelerle göçmenlere dağıtılacaktı. Şehir ve kasabalardan tahliye edilen evlere

tercihan şehirli ve kasabalı göçmenler yerleştirilecek, eski iktisadî ve mâlî durumları dikkate alınarak kendilerine yeterli miktarda arazi verilmesi sağlanacaktı. Dükkân, han, fabrika, hamam, depo gibi gelir getiren yapılarla, göçmen iskânına elverişli olmayan binaların ve göçmenlere dağıtımdan arta kalan ya da şehir ve kasaba civarında bulunan bağ, bahçe, zeytinlik, vb. yapılar ile göçmenlerin uğraş alanları dışında kalan emlak ve arazinin, idare komisyonları veya onların gözetimi altında, bu yerlerin mülkiye ve mâliye memurlarının başkanlığında oluşturulacak kurullar aracılığıyla açık arttırmayla satılmaları öngörülmüştü.

Satın almaya talibi bulunmayan emlak ve arazinin korunması ve zamanla oluşabilecek zararların giderilmesi amacıyla, sağlam kefil bulunması kaydıyla iki seneyi geçmemek üzere taliplerine kiraya verilmesi uygun bulunmuştu. Satılma, kiralanma ya da ortaklık suretiyle verilen emlak ve arazinin türü, miktarı, yeri, satış, kira, bedelleri ile bunları gerçekleştiren müşterilerin isimlerini gösteren cetveller düzenlenecekti. Satış ve kiralamadan elde edilecek gelir, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına verilecek, daha sonra gerçekleştirilecek tebliğatla sahiplerine dağıtılacaktı.

Yönetmeliğin temel ilkelerinden de anlaşıldığı üzere, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden tasfiye edilerek, yerlerine Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesine dayalı yeni bir demografik ve sosyo-ekonomik yapılanma olgusu belirmektedir. Yeni demografik kompozisyonun; politik düzlemde türdeş bir nüfus yapısıyla ulus-devlet anlayışını, sosyo-ekonomik düzlemde Müslüman-Türk ekseninde biçimlenen bir ekonomik yaklaşımı öngören, milli iktisat politikalarını pekiştirdiği söylenebilir.

Bursa'nın merkez sancağı olduğu Hüdavendigâr Vilâyeti'nde 1915 Temmuz'unda bir emvâl-i metrûke idare komisyonu kurulması; İstanbul'dan bir komisyon oluşturularak Bursa'ya gönderilmesinin mümkün olmadığını içeren, İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdürlüğü'nün cevabî nitelikteki telgrafının ardından gerçekleşebildi.¹²⁴ Talât Paşa'nın kişisel arşivindeki verilere göre Hüdavendigâr Vilâyeti'nde bulunan toplam emvâl-i metrûke kapsamındaki emlak sayısı 14.856 idi.¹²⁵ Söz konusu rakam; Bursa'da 1.330, Mudanya'da 2.200, Karacabey'de 547, Orhangazi'de 5.991, Kirmastı'da 87, Gemlik'te 1.298, İnegöl'de 1.315, Yenişehir'de 283, Ertuğrul'da 545, Söğüt'te 1.260 hanelik bir dağılımın toplamıydı.¹²⁶ Bu bağlamda söz konusu komisyonların yapılanmaları ve işleyişleri daha önemli bir hale gelmektedir.

¹²⁴ BOADH. ŞFR. D. 54 / 225. 15 Ş 1333 / 28 Haziran 1915.

¹²⁵ Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2008, s. 91.

¹²⁶ *A.g.e.*, s. 92-93.

Diğer vilâyetlerde olduğu gibi Hüdavendigâr Emvâl-i Metrûke İdâre Komisyonu başkan ve üyeleri de, tahliye edilen yerlere muhâcîr iskân edilmesi konusunda da sorumlu tutulmuşlardı.¹²⁷ Böylece komisyon hem Ermenilerin bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların yönetimi ve korunması görevini hem de Müslüman göçmenlerin bölgeye iskân edilmesiyle yükümlendirilmiş oluyordular. Müslüman göçmenlerin bir bölümüne Ermenilerin bıraktıkları arazi, ev, dükkân vb. yapılarla çeşitli meslek dallarına ilişkin araç ve gereçlerin dağıtıldığı göz önünde tutulursa bu ek sorumluluğun söz konusu komisyonlara bırakılmasının ardındaki mantık anlaşılabilir.

Sevk edilen Ermenilerin borç ve alacaklarının tasfiye edilebilmesi için de bir yönetmelik hazırlanarak yürürlüğe konulmuştu.¹²⁸ Yönetmelik uyarınca, nakledilmiş Ermenilerin emvâl-i menkule ve gayrimenkullerinin değeri ile satılmasından elde edilecek gelirden borçları tasfiye edildikten sonra, kalanının sahiplerine iadesi kararlaştırılmıştı. Bu çerçevede hükümete intikal etmiş bulunan emvâl ve emlâk-ı mezkûrenin muhafazası, haklarının korunması ve gidenler hakkında gerçekleşecek borç iddiaları bilahare tasfiye edilmek üzere türü, miktarı ve alacak iddiasında bulunanların isimlerini bildiren cetvellerin hazırlanması, öngörülmüştü.¹²⁹ Kısa bir süre sonra naklolunan kişilerden alacakları veyahut bunların emvâl-i metrûkesinde hak iddia edenlerin tasfiye komisyonlarına müracaat etmeleri için 13 Eylül 1331 / 26 Eylül 1915 tarihli kanun ile belirlenen sürenin, tasfiye komisyonların oluşturulma tarihinden başlayacağı Dâhiliye Nezâreti tarafından bildirilmiştir. Bu bağlamda Bursa Tasfiye Komisyonu 12 Muharrem 1334 / 20 Kasım 1915 tarihinde oluşturulmuştur.¹³⁰ Böylece Bursa'da sevk ve iskân uygulamasına ilişkin yerel düzlemdeki kurumsallaşma sürecine yeni bir halka eklenmiş bulunmaktaydı.¹³¹ Ayrıca, Ermeni emvâl-i metrûkelerini kayıt altına alabilmek için de yeni memur kadroları ihdâs edilmişti.¹³²

Bursa Tasfiye Komisyonu, Ermeniler ile kentteki diğer topluluklar arasındaki borç-alacak ilişkilerinin temelini oluşturduğu bir düzlemde çalışmaya başlamıştır. Kentteki yerel gazetelerde Ermenilerin borçlarına karşılık açık arttırılmaya çıkarılan pek çok taşınmaz ilanı bu dönemin oldukça sık rastlanan kayıtları arasındadır. Örneğin Bursa'da Karaağaç Mahallesi'nde ikamet etmekte olan Nihabentiyân Karabet ile karısı İsteyân kızı Dirgin'nin mülkiyetlerinde bulunan, üç oda, bir mutfak, bir çeşme, bir sofa ve bir miktar bahçeden oluşan evle, Çırapazarı'nda Kestaneciler'de bulunan bir dükkân ve Simkeş Hanı

¹²⁷ BOADH. ŞFR. D. 54 / 412. 1 N 1333 / 13 Temmuz 1915.

¹²⁸ BOADH. ŞFR. D. 54-A / 368. 29 N 1333 / 10 Ağustos 1915.

¹²⁹ BOADH. ŞFR. D. 55 / 184. 15 L 1333 / 26 Ağustos 1915.

¹³⁰ Hüdavendigâr, 10 Teşrinisani 1331 / 23 Kasım 1915, S. 2690, s. 1.

¹³¹ B.K.A. E / 9 K. No: 1103. 6 L 1333 / 17 Ağustos 1915.

¹³² B.K.A. E / 10 K. No: 1167. 19 Za 1333 / 28 Eylül 1915.

tahtanisinde bulunan bir mağazanın yarısının 1/5 hissesi, çiftin 22 Mart 1326 / 4 Nisan 1910 tarihinden itibaren İnegöllüzade Rafet Bey'den beş yıl süreyle aldıkları borca karşılık teminat olarak gösterilmiştir. Ancak borcun zamanında ödenmemesi ve borçlularında başka bir yere sevk edilmiş olmalarından ötürü alacakların isteği üzerine söz konusu gayrimenkuller Vilâyet Tasfiye Komisyonu tarafından açık arttırmaya çıkartılmıştır.¹³³

Bu tip satışların yaygınlığı konusunda yerel basındaki bir başka örnekte; Bağdesar oğlu Nasib'in Elmasbahçeleri'nde dört dönüm bir evlik Zekeriya Efendi Vakfı'ndan genişletilmiş bahçesi, Abraham oğlu Taktakoğlu Agopciyan'ın Samanpazarı'nda; yetmiş beş zira¹³⁴ alanı Bayezid Veli Vakfı'ndan geldiği Haremeyn gediklerinden Bezzaz zemini ve gediğinin yarısı, Kirkor oğlu Kalbağı Güzel Karabet'in Işıklar civarında Karınca Deresi'nde; bir dönüm iki evlik sırf mülk bahçesi, Ohannes kızı Serphi'nin Çırapazarı'nda; dört yüz on altı zira' Bedreddin Pars Bey Vakfı'ndan keresteci mağazası, Yavru Fezi Arus'un Karaağaç Mahallesi'nde; doksan sekiz zira' zeminli bir ev, Azari oğlu Bedros'un Umurbey Mahallesi'nde; iki yüz seksen iki zira' sırf mülk evi, Berber Sehak oğlu Abraham ve Zarik ve Milide'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; iki yüz elli zira' sırf mülk müstemilat ile hanesi, Saatçioğlu Sıvacı Bağos oğlu Agop'un Karaağaç Mahallesi'nde; yüz on dört zira sırf mülk müstemilat ile hanesi, Karabet oğlu Tifupi ile zevcesi Mihrupe'nin Umurbey Mahallesi'nde; yüz on zira' sırf mülk müstemilat ile hanesi, Basmacıoğlu Bezzaz Karabet oğlu Serupe'nin Eşrefiler Mahallesi'nde; üç bin iki yüz zira' zemini Ali Paşa Vakfı'ndan ebniyesi mülk hanesi, Haffaf Bogos oğlu Martan'ın Hacı Baba Mahallesi'nde; iki yüz yetmiş iki zira' sırf mülk hanenin 14/40 hissesi, Eksabet kızı Nihabet ile kızı Serhi'nin Veled-i Bevvab Mahallesi'nde; üç yüz zira' sırf mülk hanesi isimleri yukarıda yazılı borçluların çeşitli tarihlerde nukud-u mevkufeden (vakf olunan paralar) aldıkları borç paralar karşılığında teminat gösterdikleri gayrimenkulleri, borçlarının ödenmemesi üzerine Evkaf Müdüriyeti'nin talebi ile Vilâyet Tasfiye Komisyonu tarafından 4 Nisan 1332 / 17 Nisan 1916 tarihinden itibaren 45 gün içinde ilk ihaleleri ve 15 gün sonra kesin ihaleleri gerçekleştirilmek üzere müzâyedeye çıkartılmışlardı. Talip olanların belirlenen gayrimenkul bedellerinin %10'u nispetinde depozitoyu mal sandığına yatırarak arttırmaya katılabilecekleri bildirilmekteydi.¹³⁵

Bu tür müzâyedeler, kentte Ermenilere ait taşınmazların el değiştirmesine yol açan hukuki boyutun sonucu olarak gerçekleştirilmekteydiler. Ancak borçluların sevk edilmiş olmalarından ötürü borçlarını ödeyebilmeleri mümkün olmadığından bu müzâyedeler hukuki düzlemde tartışmalı bir nitelik

¹³³ *Ertuğrul*, 19 Mayıs 1332 / 1 Haziran 1916, S. 327, s. 4.

¹³⁴ Zira; dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü. (75–90 cm arasında değişen ölçüleri vardır.)

¹³⁵ *Ertuğrul*, 7 Nisan 1332 / 20 Nisan 1916, S. 321, s. 2

kazanmaktaydı. Nitekim savaş bitiminde sevk edildikleri yerlerden Bursa'ya geri dönenler mallarının kendilerine iade edilmesi talebi ile resmi makamlara başvurmuşlardı ve bu istekleri olumlu karşılanmıştı.¹³⁶ İlerleyen süreçte de sevk edilen Ermenilerin geride kalan taşınmaz malları hükümetçe, kendileri adına müzâyede usulüyle satışa çıkartılmış, daha sonra emvâl-i metrûke komisyonları aracılığı ile bedelleri ödenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda emvâl-i metrûke hâsîlatından 8.000 lira Hüdavendigâr Vilâyeti Emvâl-i Metrûke Komisyonu tarafından Ziraat ve Osmanlı Bankası aracılığıyla Halep Vilâyeti'ne gönderilmiştir.¹³⁷ Söz konusu tutarın Halep Vilâyeti'ne sevk edilen Ermenilerin iâşe ve iskânlarına harcanması öngörülmüştü.¹³⁸ Öte yandan Bursa'da Ermenilere ait çeşitli taşınır ve taşınmazların el değıştirme süreci ivme kazanarak devam etmiştir. Satışlara kişilerin yanı sıra belediyenin de katıldığı görülmektedir. Sevk edilenlerden kalan dokuz teneke içinde 105 kıyye zeytinyağı ile bir çuval, 29 kıyye şeker belediye tarafından satın alınmıştı.¹³⁹ Kentteki Ermeni mektebinin bando takımına ait araç ve gereçler de yine belediye tarafından satın alınarak, Bursa Sanayi Mektebi'ne verilmiş, elde edilen satış bedeli de mal sandığına Ermeni mektebi adına gelir kaydedilmişti.¹⁴⁰ Bu arada emvâl-i metrûke kapsamında bulunan okulların, Bursa ve çevresine yerleştirilecek Müslüman göçmenlere okul olarak tahsis edilmesi, binalarla içlerinde bulunan araç ve gereçlerin sayısı ve değerlerinin belirlenerek, bir defter halinde kayıtlara geçirilmesi merkezi yönetim tarafından istenmişti.¹⁴¹ Daha sonra gerçekleştirilen bir düzenlemeyle vilâyet dâhilindeki emvâl-i metrûkeden kullanım hakkı maarife devredilen mektep ve manastırların idare-i hususiyeye kullanılabilineceği fakat akarat vs.ye müdahale edilemeyeceği karara bağlanmıştı.¹⁴²

Emvâl-i metrûkeden olan mal ve eşyaların satışına, devlet memurlarınca suiistimale meydan verilebileceği düşüncesiyle, memurların dışındaki herkesin katılımına izin verilmişti. Müzâyedelere ağırlıklı olarak Müslümanların katılmasının vurgunculuğa neden olduğunu düşünen merkezi hükümet, Müslümanların dışındaki ahalinin de satışlara katılımının sağlanmasına çalışmaktaydı.¹⁴³ Bir süre sonra gerçek alım-satım bedelini, peşin parayla ödemeleri koşuluyla memurların da Ermenilerden mülk satın almaları serbest

¹³⁶ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 190. 12 S 1337 / 17 Kasım 1918.

¹³⁷ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 37. 8 M 1334 / 16 Kasım 1915.

¹³⁸ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 24. 8 M 1334 / 16 Kasım 1915.

¹³⁹ B.K.A. E / 10 K. No: 1668. 23 M 1334 / 1 Aralık 1915. Aynı konuya bir başka örnek olarak bkz. B.K.A. E / 10 K. No: 1491. 15 Z 1333 / 24 Ekim 1915.

¹⁴⁰ B.K.A. E / 9 K. No: 1195. 15 L 1333 / 26 Ağustos 1915.

¹⁴¹ BOA DH. ŞFR. D. 54 / 101. 9 Ş 1333 / 22 Haziran 1915.

¹⁴² BOA DH. UMVM. D. 142/ 50. 18 M 1335 / 14 Kasım 1916.

¹⁴³ BOA DH. ŞFR. D. 61/ 31. 11 R 1334 / 16 Şubat 1916.

bırakılmıştı.¹⁴⁴ Halkın savaş nedeniyle içinde bulunduğu yoksunluğu hafifletmek amacıyla yönelik satışlar da düzenlenmekteydi. Bu tür satışlarda nakledilen Ermenilere ait metrûk mallar arasındaki zaruri ihtiyaçlar kapsamında yer alan eşya ve sairenin bulunduğu da kayıtlara geçmişti.¹⁴⁵ Buna benzer bir yaklaşım ordunun gereksinim duyduğu metallerin sağlanmasında da görülmektedir. Bursa'da ordu için gerçekleştirilen arabaların üretiminde nakledilen Ermenilerden alınan demirlerden de yararlanıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁴⁶

Ermenilerden kalmış ancak satılamamış emlak, arazi, dükkân, fabrika, atölye ve işletmelerin değerlendirilmesi, sevk ve iskân olgusunun önemli bir boyutunu oluşturmaktaydı. Emvâl-i metrûke kapsamındaki taşınmazların ekonomiye tekrar kazandırılması sürecinde dönemin egemen iktisadi yaklaşımı olan milli iktisat anlayışı çerçevesinde bir politika izlenmiştir. Bu bağlamda Bursa'da girişimcilik, işletmecilik ve üreticilik gibi alanlarda Ermenilerin bıraktığı boşluğun Müslüman-Türk unsur tarafından doldurulmasına gayret edilmiştir. Kentte oluşacak iktisadi boşluğun olumsuz etkilerini azaltabilmek amacıyla çeşitli önlemler bizzat merkezi otorite tarafından alınmıştır. İslam müesseselerinin çoğalması için kurulacak şirketlere Ermenilerden kalan menkul malların devri¹⁴⁷ ve söz konusu gayrimenkullerin boş kalmaması için Müslüman şirketlere çok ucuz fiyatlarla kiraya verilmesi¹⁴⁸ gibi uygulamalar, İttihatçı yönetimin Türk ve Müslüman kimliğine dayalı iktisat politikası doğrultusunda gerçekleştirilmekteydi.

Savaş sırasında elde edilen Müslüman esirlerin Osmanlı kentlerine ihtiyaçlar doğrultusunda dağılımı ve bunlara Türklüğü ve Osmanlı tabiiyetini kabul etmeleri şartıyla emvâl-i metrûke arasında bulunan dükkân, alet ve edevâtın verilerek sermaye sağlanması, Ermenilerin bıraktığı iktisadi boşluğu kapatmaya yönelik önlemlerden birisiydi.¹⁴⁹ Buna benzer bir başka yaklaşım da Suriye'den ihraç olunarak içinde Bursa'nın da bulunduğu bazı Anadolu kentlerinde iskân edilmesi öngörülen ailelerin Ermenilerden kalma arazi ve çiftliklere yerleştirilmesi projesiydi.¹⁵⁰

Yolsuzluklar

Emvâl-i metrûke kapsamında değerlendirilen taşınır ve taşınmaz malların satışı veya kiralanmasına ilişkin daha önce belirtilen yasa, yönetmelik ya da düzenlemelere karşın çeşitli yolsuzluk ve vurgunculuklar, resmi kayıtlara değin

¹⁴⁴ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 107. 8 L 1333 / 19 Ağustos 1915.

¹⁴⁵ BOA DH. ŞFR. D. 55 / 330. 19 L 1333 / 30 Ağustos 1915.

¹⁴⁶ BOA DH. İUM. D. 89-3 / 1-9. 19 L 1333 / 30 Ağustos 1915.

¹⁴⁷ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 239. 29 S 1334 / 6 Ocak 1916.

¹⁴⁸ BOA DH. ŞFR. D. 64 / 39. 13 B 1334 / 16 Mayıs 1916.

¹⁴⁹ BOA DH. ŞFR. D. 57 / 261. 24 Z 1333 / 2 Kasım 1915.

¹⁵⁰ BOA DH. ŞFR. D. 59 / 107. 19 S 1334 / 27 Aralık 1915.

yansımıştı. Örneğin, İskân-ı Aşair ve Muhâcirîn Müdüriyeti, içinde Hüdavendigâr Emvâli Metrûke Komisyonu Riyâseti'nin de bulunduğu komisyonlara gönderdiği şifreli bir telgrafta; nakledilen Ermenilere ait mülk ve eşyanın vurguncular tarafından çok ucuza toplanarak satılmasının önlenmesi, tahliye edilen bölgelere yabancı şahıs sokulmaması, satış muamelelerine izin verilmemesi ve Ermenilerin istedikleri eşyayı götürebilmelerine izin verilmesini, içeren uyarılarını tekrarlamak zorunluluğunu duymuştu.¹⁵¹ Bu gibi direktifler yayılan yolsuzluk haberlerinin ardından çerçevesi genişletilerek yinelenmekteydi.¹⁵²

Bursa ölçeğinde de çeşitli yolsuzluk ve vurgunculuk örneklerine rastlanmaktaydı. Vali Ali Osman Bey ve diğer yönetsel seçkinlerin Ermenilerden aldıkları gayrimenkuller, merkezî yönetimin de dikkatinden kaçmamıştı ve bu konuda emvâl-i metrûke komisyonu başkanı Mümtaz Bey'den bilgi istenmişti.¹⁵³ Yapılan incelemenin sonucunda Vali Ali Osman Bey, defterdar ve murahhas-ı mes'ûl İbrahim Bey ile diğer memurların, Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları hakkındaki yasal düzenlemeleri ihlal ederek, bir bedel karşılığında veya bedelsiz Ermenilere ait çeşitli mülkleri kendi üzerlerine geçirdikleri sonucuna ulaşılmıştı. Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezâreti, yapılan satış muamelelerinin feshedilmesini, kayıtların da eski haline getirilmesini ve murahhas-ı mes'ûlün de hanelerin iadesinden sonra görevden alınmasını içeren bir direktifi vilâyet makamına göndermişti.¹⁵⁴

Kentin üst yönetim düzeyine değin yaygınlaşan bu tür yolsuzluklar alt kademelere kadar uzanmaktaydı. Nitekim Ermenilerden bedelsiz bir ev satın aldığı bildirilen polis müdürü hakkında tahkikat yapılmasını içeren¹⁵⁵ kayıta benzer örneklere rastlanmaktaydı. Öte yandan Bursa'ya bağlı çeşitli merkezlerde de durum pek farklı değildi. Örneğin Karacabey Kazası'ndaki Ermenilere ait emvâl-i metrûkenin muhtelif şahıslar eline geçtiği ve kanuna aykırı işlemlerde bulunulduğuna dair haberler İstanbul'a değin ulaşmış ve Hüdavendigâr Emvâl-i Metrûke İdâresi Komisyonu Riyâseti aracılığıyla soruşturmalara başlanmıştı.¹⁵⁶

Merkezi Hükümet sevk uygulaması esnasında ortaya çıkan kanunlara aykırı davranış ve yolsuzlukların yaygınlık kazanması üzerine Anadolu'daki çeşitli vilâyet ve sancaklarla Suriye ve Halep Vilâyeti ile Zor Sancağı'nın içinde bulunduğu bölgelere üç tane soruşturma heyeti göndermeye karar verdi. Gerekli soruşturmaları yapmak ve söz konusu suçlara cesaret edenleri divan-ı

¹⁵¹ BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 388. 10 N 1333 / 22 Temmuz 1915.

¹⁵² BOA DH. ŞFR. D. 54 / 381. 30 N 1333 / 11 Ağustos 1915.

¹⁵³ BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 96. 26 L 1333 / 6 Eylül 1915.

¹⁵⁴ BOA DH. ŞFR. D. 56 / 207. 19 Za 1333 / 28 Eylül 1915.

¹⁵⁵ BOA DH. ŞFR. D. 56 / 236. 21 Za 1333 / 30 Eylül 1915.

¹⁵⁶ BOA DH. ŞFR. D. 57 / 208. 22 Z 1333 / 31 Ekim 1915.

harblere vermek üzere oluşturulan bu heyetlerden birincisi, Hüdavendigâr ve Ankara vilâyetleriyle İzmit, Balıkesir, Eskişehir, Afyon, Kayseri ve Niğde sancaklarını içine alan bir sorumluluk alanında görev yapacaktı. Bursa'nın da sorumluluk alanı içinde bulunduğu soruşturma heyeti; Temyiz Mahkemesi Başkanı Hulusi Bey'in başkanlığında, Danıştay üyelerinden Seyit Haşim ve Jandarma binbaşılardan Galip Beylerden oluşmaktaydı.¹⁵⁷ Daha sonra bu heyete Seyit Haşim Bey'in hastalanması nedeniyle Danıştay üyelerinden İsmail Hakkı Bey tayin edilmiştir.¹⁵⁸

Heyet yaptığı çalışmaların sonunda yasalara aykırı davranan veya yolsuzluklarla ilişkilendirdiği avamdan kişiler ve idari görevlilerin yanı sıra askeri görevlileri de yargılanmak üzere divân-ı harbi örfî heyetlerine sevk etmekteydi.¹⁵⁹ Bu aşamada Bursa Divân-ı Harbi Örfî Heyet-i Tahkikiye Riyâseti, soruşturma ve yargılama sürecindeki yegâne otorite haline gelmiştir. Sevk edilen Ermenilerin buldukları yerlerin yerel hükümetleri aracılığıyla soruşturma süreci derinleştirilmiş ve elde edilen veriler ışığında kararlar verilmiştir. Örneğin Bursa'dan Suriye'nin Humus Sancağı'na sevk edilen Bursalı Karamanyan, Yarko ve Agobciyan Efendilerin sevk esnasında hanelerinin kuşku biçimde el değiştirmesi üzerine bir soruşturma gerçekleştirilmişti. Humus'ta bulunan bu kişilere yerel hükümet aracılığıyla ulaşılarak, satışların zorla gerçekleştirilmesi söz konusu olmuşsa kimler tarafından ne şekilde satışa zorlandıkları, bedel olarak kendilerine ne kadar para ödendiği, ödenen paranın geri alınıp alınmadığı ve bunu kimin yaptığını açıklığa kavuşturmaya yönelik bilgi edinilmeye çalışılmıştı.¹⁶⁰ Kentteki yerel idari otoritenin de haksız mülk edinimi ve yolsuzluklara dönük yaptırımlar geliştirdiği görülmekteydi. Bu bağlamda, sevk ve iskân uygulaması sırasında Hüdavendigâr Vilâyeti polis müdürü olan Mahmud Celaleddin Efendi, sürgün edilen Ermenilerden on bin kuruş bedelle emlak olarak kamuoyu nezdinde haksız mülk edinimi izlenimi yarattığı ve bu durumun memuriyetinin devamını güçleştirdiği gerekçesiyle vilâyet makamı tarafından görevden alınmıştı.¹⁶¹ Bu örnekler göz önüne alındığında merkezi ve yerel yönetimin sevk uygulaması sırasında ortaya çıkan yasa dışılıkları ve yolsuzlukları, dönemin dinamiklerinin de etkisiyle var olan

¹⁵⁷ Söz konusu kişilere önceden Rum meselelerini araştırmaya giden heyet üyelerine verilen günlük ücret kadar ücret verilmesi ve adı geçen araştırma heyetlerine birer kâtip verilmesiyle bunlara maaşları oranında yol parası ve 40'ar kuruş günlük ücret verilmesi, günlük ücretlerin benzerleri gibi düşünülmemen masraflardan ödenmesi, Dâhiliye Nezâreti'nin isteği üzerine Meclis-i Vükelaca uygun görülmüş ve ilgili dairelere tebliğ edilmiştir.

¹⁵⁸ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 38. 8 M 1334 / 16 Kasım 1915.

¹⁵⁹ BOA DH. ŞFR. D. 64 / 289. 10 Ş 1334 / 12 Haziran 1916.

¹⁶⁰ BOA DH. EUM. KLH. D. 2 Vez. No. 16. 11 R 1334 / 16 Şubat 1916.

¹⁶¹ BOA DH. EUM. MEM. D. 71 / 53. 2 S 1334 / 10 Aralık 1915. Söz konusu polis müdürü, verdiği bir dilekçe üzerine Dâhiliye Nezâreti tarafından memurluğa tekrar iade edilmiştir.

hukuksal çerçeveyi genişleterek ve bu durumun verdiği olanaklarla çeşitli kurumlar ve düzenlemeler oluşturarak aşmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz.

Rum ve Ermeni Göçmenlerin Bursa'ya Dönüşü

Bursa'da Rum ve Ermenilere yönelik olarak gerçekleştirilen sevk ve iskân uygulaması, Birinci Dünya Savaşı içinde yaşanan gelişmeler ve siyasi iktidarların kendilerini konumlandıkları politik çerçevenin etkisi altında şekillenmiştir. Savaşın, Çanakkale Cephesi'nden dolayı Marmara Bölgesi'ne değin uzanan etkileriyle temelinde Ermeni milliyetçiliğinin etken olduğu, ayrılıkçı Ermeni örgütleri ve bunların eylemlerinin yarattığı sonuçların belirleyici olduğu sevk ve iskân uygulaması, Ermeniler için 1915 sonbaharından itibaren hızını kaybetmiş ardından da tamamen durdurulmuştur. Bu konuya ilişkin resmi bir kayıta belli bir yere gönderilmek üzere başka vilâyetlerden gelmiş olanlar ile yola çıkartılmış durumda bulunanlar ayrı tutulmak üzere yeniden Ermeni sevkîyatında bulunulmaması istenmişti. Belgenin içeriğinden anlaşıldığına göre sevk uygulamasının askıya alınmasının nedeni yaklaşmakta olan kış mevsiminin yaratacağı olumsuzluklardı.¹⁶² Bunu sevki kararlaştırılmış Ermenilerin de sevk edilmeyip geçici olarak buldukları yerlerde iskân ve iâşe edilmelerini öngören bir resmi bildirim izledi.¹⁶³ Nihayet Dâhiliye Nezâreti'nin içinde Hüdavendigâr Vilâyeti'nin de bulunduğu çeşitli vilâyet ve sancaklara gönderdiği; idari ve askeri maslahat gereği bundan böyle ne sebeple olursa olsun hiç bir Ermeninin sevk edilmemesini içeren, şifreli bir telgrafla sevk uygulaması sona erdirildi.¹⁶⁴

Sevk uygulaması resmen durdurulmakla birlikte hıyanetleri kesinleşen ya da komitacılıkla ilişkisi olan Ermeniler, sevk işlemine tabi tutulmaya devam edildiler. Ancak bunların aileleri uygulama dışında bırakılmışlardı.¹⁶⁵ Öte yandan sevk edildikleri yerlerden kaçarak, eski yerlerine geri dönmeye çalışan Ermeniler de toplattırılarak, daha uzak yerlere sevk edilmekteydiler.¹⁶⁶ Bursa'da çeşitli nedenlerle sevk edilmeyenler arasında uygulama nedeniyle güç durumda bulunanlara yönelik de kararlar alınmıştır. Çoğunlukla kimsesiz ya da himayesiz kalan ailelerin yabancı bulunmayan Ermeni köy ve kasabalarına dağıtılarak, geçimlerinin sağlanması bu kararlardan birisiydi. Bundan başka genç ve dul kadınların evlendirilmeleri, on iki yaşına kadar olan çocukların darü'l-eytam ve öksüz yurtlarına yerleştirilmeleri, yurtların yetersiz kalması durumunda söz konusu çocukların Müslüman ailelerin himayelerine bırakılmaları, bu da gerçekleşmezse ayda otuz beş kuruş geçindirme masrafı verilmek suretiyle köylülere dağıtılması kararlaştırılmıştı.¹⁶⁷ Bu kararlar, sevk ve iskân politikasının

¹⁶² BOA DH. ŞFR. D. 57 / 135. 18 Z 1333 / 27 Ekim 1915.

¹⁶³ BOA DH. ŞFR. D. 58 / 53. 9 M 1334 / 17 Kasım 1915.

¹⁶⁴ BOA DH. ŞFR. D. 62 / 21. 10 Ca 1334 / 15 Mart 1916.

¹⁶⁵ BOA DH. ŞFR. D. 61 / 192. 1 Ca 1334 / 6 Mart 1916.

¹⁶⁶ BOA DH. ŞFR. D. 61 / 294. 1 Ca 1334 / 6 Mart 1916.

¹⁶⁷ BOA DH. ŞFR. D. 63 / 142. 26 C 1334 / 30 Nisan 1916.

aileler bazında yaratabileceği sorunları önlemek ereğiyle oluşturulmuşlardı. Ancak daha savaş içinde kayıtlara değin geçen parçalanmış aile görüntüleri¹⁶⁸ ve savaş sonrası dönemde, gerçekleşen uygulamalara yönelik soruşturmalar,¹⁶⁹ istenilen amacın gerçekleşmediğini göstermektedir.

Savaşın sona ermesinin ardından İttihatçı yönetimin yerini Hürriyet ve İtilaf Partisi ile Saray eksenli bir oluşumun alması, sevk ve iskân politikasında yeni bir evrenin kapılarını açmıştır. Kısa süreli bir geçiş sürecinden sonra dünya savaşındaki sorumluluğu İttihâd ve Terakkî'de bulan ve ulus-üstü bir devlet ve toplum anlayışını anakronik biçimde sürdürmeyi esas almış Saray hükümetleri birbiri ardına işbaşına gelmeye başlamışlardı.¹⁷⁰ Yeni yönetim, yukarıdaki temel amacı doğrultusunda hem ağır koşulları olmayan bir barış antlaşmasını kotarabilmek hem de batı kamuoyunu kazanmayı hedefleyen politik bir yaklaşım benimsemişti. Batılı devletler nezdinde tepkilere neden olan, Rumlara ve Ermenilere yönelik sevk ve iskân uygulamasının ortadan kaldırılarak, olumsuz etkilerinin telafi edilmeye çalışılması, yukarıda belirtilen yeni siyasi yaklaşımın sonucuydu.

Sevk ve iskân politikası çerçevesinde geriye dönük ilk adım, 14 Ekim 1918'de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde atıldı. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Meclis-i Meb'ûsân'da okuduğu hükümet programında, sevke tabi tutulmuş kişilerin eski yerlerinde iskânlarına karar verilerek harekete geçildiği, ayrıca bu kişilerin menkul ve gayrimenkullerinin kendilerine iade edilerek, satılmış olan eşya bedellerinin de kendilerine ödeneceği belirtilmişti.¹⁷¹ İçinde İttihatçı ya da İttihâd ve Terakkî'ye yakın isimlerin de bulunduğu bu geçiş hükümeti, Dâhiliye Nezâreti aracılığıyla içinde Hüdavendigâr Vilâyeti'nin de bulunduğu çeşitli vilâyet ve sancaklara, savaş nedeniyle başka yerlere gönderilmiş olan Rum ve Ermenilerin geri dönüşlerine izin verildiğini de bildirmişti.¹⁷² Bu gelişmeden kısa bir süre sonra, Bursa'nın merkezi olduğu Hüdavendigâr Vilâyeti'ne dönecek olan kişilerin öncelikle akrabalarının yanına bunun mümkün olmadığı durumlarda ise boşaltılacak mekânlara yerleştirilmelerini öngören bir karar, vilâyet makamına iletildi.¹⁷³

Sevk ve iskân kanununu iptal eden Meclis-i Meb'ûsân kararından iki gün sonra 6 Kasım 1918'de, Dâhiliye Nâzırı Mustafa Arif imzasıyla Hariciye Nezâreti'ne gönderilen bir tezkerede; Rum ve Ermenilerin yerlerine dönmelerine izin veren hükümet kararına atıfta bulunulduktan sonra, savaş

¹⁶⁸ BOA DH. EUM. AYŞ. 34 / 34. 14 Z 1337 / 10 Eylül 1919.

¹⁶⁹ BOA DH. KMS. 50 / 3. 9 S 1338 / 3 Kasım 1919.

¹⁷⁰ Bülent Tanör, *Kurtuluş-Kuruluş*, Genişletilmiş 4. Baskı, İstanbul 2002, s. 37-39.

¹⁷¹ *Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi*, 19 Ekim 1918 (19 Teşrin-i Evvel 1334), İc: 5, İn: 4, Dev: 3, s. 17.

¹⁷² BOA HR. MÜ. D. 43 / 34. 16 M 1337 / 22 Ekim 1918.

¹⁷³ BOA DH. ŞFR. D. 92 / 265. 20 M 1337 / 26 Ekim 1918.

nedeniyle el konulan okul, dini yapılar vb.nin hemen cemaatlerine iade edilmelerini içeren bir emrin vilâyet ve sancaklara iletildiği belirtilmekteydi. Ne var ki; Bursa Sancağı'na dönmekte olan gayrimüslim cemaatlerin ve ruhani temsilcilerinin kendilerine iade edilmek istenen kilise ve okulları devralmaktan, zaman zaman, kaçındıkları görülmekteydi. Adliye ve Mezahip Nezâreti'nin aldığı karar sonucunda Bursa'daki yerel hükümet yetkilileri, gayrimüslim cemaatlerin kendileri ya da ruhani temsilcileri başvurana değin okul ve kiliseleri kendilerine devretmeme yolunda bir uygulamayı başlattılar.¹⁷⁴ Söz konusu tezkirede, içinde Bursa Ermenilerinin de bulunduğu kabilelerin hükümet aracılığıyla yerlerine dönmelerine yardımcı olunduğu bildirilmekteydi.¹⁷⁵ Gerçektende Bursa'ya geri dönen ya da dönmek isteyen ve yardıma muhtaç durumda bulunan Rum ve Ermenilere bu çerçevede içinde seferberlik ödeneğinden destek verilmekteydi.¹⁷⁶

Sevk ve iskân uygulamasına tabi olmuş kişilerin geri dönüşlerindeki düzenlemeleri gerçekleştirme sorumluluğu, yerel ölçekte sancak ve vilâyet makamlarındayken merkezi düzlemde, süreçte aldığı kararlarla yönlendirici olan, Aşair ve Muhâcirin Müdürlüğü¹⁷⁷ aracılığıyla Bâb-ı Âli'de idi. Bursa'da da geri dönenlerin yeniden iskân ve iâşesi, bu çerçevede içinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda yerel hükümete, kente dönen kişilerin iskân edilebilmeleri için Ermeni ve Rumlara ait emvâl-i metrûke hanelerinin idari kararlarla tahliye edilmesi yolunda bildirimde bulunulmuştu.¹⁷⁸ Nitekim şehirde bu yönde yayımlanan resmi bir bildiriyle Ermeni ve Rumlara ait emvâl-i metrûke hanelerinde kira veya başka şekilde ikamet etmekte olan yerli ahali ile memurlardan söz konusu evleri 10 Kasım 1918 tarihine değin boşaltmaları istenmişti. Aynı bildiriye sürenin sonuna değin boşaltılmayan evlerin hükümet tarafından hiçbir mazeret kabul edilmeksizin tahliye edileceği belirtilmekteydi. İlane göre yalnızca muhâcirin idaresince kendilerine vesika verilmiş muhâcirin bu uygulamanın dışında tutulacaktı.¹⁷⁹

Vilâyet makamı ve belediye, göçmenlerin ve geri dönen Ermenilerin açıkta kalmamalarına ve mağdur olmamalarına çalışmaktaydılar.¹⁸⁰ Resmi kayıtlara göre 1915 yılı başı itibarıyla Bursa'daki Ermeniler arasında fakir ve muhtaç durumda bulunanların sayısı hayli fazla olduğundan belediye bunların geçiminin

¹⁷⁴ BOA DH. ŞFR. D. 94 / 231. 20 Ra 1337 / 24 Aralık 1918.

¹⁷⁵ BOA HR. MÜ. D. 43 / 34. 1 S 1337 / 6 Kasım 1918.

¹⁷⁶ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 118. 4 S 1337 / 9 Kasım 1918.

¹⁷⁷ *Sabah*, 16 M 1337 / 22 Ekim 1918, S. 10390'dan ileten İbrahim Ethem Atanur, "Osmanlı Rum ve Ermenilerinin İskân Meselesi", *Atatürk Yolu*, Yıl: 7, C: IV, S. 14 (Kasım 1994), Ankara, s. 126.

¹⁷⁸ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 30. 29 M 1337 / 4 Kasım 1918. Bu konuda geneli kapsayan bir karar için bkz. BOA B.E.O. G. N. 341055. 30 M 1337 / 5 Kasım 1918.

¹⁷⁹ *Ertuğrul*, 25 M 1337 / 31 Ekim 1918, S. 444, s. 2.

¹⁸⁰ BOA DH. ŞFR. D. 93 / 159. 10 S 1337 / 15 Kasım 1918.

sağlanması hakkında Bursa Ermeni Murahhaslığına bir yazı göndermiştir.¹⁸¹ Kente dönmeye başlayan Ermeni ve Rumların, tehcir nedeniyle sosyo-ekonomik durumlarının ciddi biçimde bozulduğu gözlenmekteydi.¹⁸² Bu kişilere sahibi oldukları gayrimenkullerin iadesi çerçevesinde zeytinlikleri de verilmişti. Ancak mahsulün toplanma zamanından önce dönebilmiş olanların dışındaki göçmenlerin zeytinlik vb. yerlerden ürün elde etmeleri mümkün olamıyordu. Tehcir esnasında zeytinlik vb.nin tahsis edildiği Müslüman muhâcirler zeytincilikten anlamadıklarından dolayı ağaçlara gerekli bakım yapılamamış, bu yüzden normal yıllık hasadın %25'i elde edilebilmişti.¹⁸³ Söz konusu durum göçmenlerin geçim sıkıntısını daha da arttırmıştı.

Ermeniler tarafından vilâyete verilen, ardı arkası kesilmeyen dilekçelerde, geçim zorluklarından ötürü Müslüman muhâcirler tanınmış olan, başta aşar olmak üzere çeşitli vergilerin iki yıl alınmaması istenmekteydi.¹⁸⁴ Vilâyet makamı bu bağlamda Mâlîye Nezâreti'ni durumdan haberdar ederek, istisnai bir uygulamayla göçmenlerin durumlarını iyileştirmeye çalışmanın uygun olacağını aksi takdirde yabancıların müdahaleleriyle hükümetin daha fazla fedakârlığa mecbur edileceğinin altını çizmişti. Bu konuda, 13 Haziran 1918 tarihinde çıkartılan bir kanunla, muhâcirin statüsündeki kişilerin var olan yasa ve düzenlemeler çerçevesinde iskân tarihlerinden itibaren iki yıl boyunca vergi muafiyeti sağlanmıştı. Buna göre eski yerlerine dönen, Ermeni ve Rumlardan muhtaç olanlarına da muhâcirler gibi belirli bir süre vergi muafiyeti tanınabilmesi olanaklı hale gelmekteydi. Bu bağlamda Hüdavendigâr Vilâyeti, elde ettikleri ürün miktarı 500 kıyyeyi geçmeyen Ermeni ve Rumlardan vergi alınmamasını öngören bir teklifi Bâb-ı Âlî'ye iletmişti.¹⁸⁵ Durumun ciddiyetini kavradığı görülen hükümet 7 Nisan 1919 tarihli bir kararname ile 1918 yılına ait zeytin aşarının alınmamasını sağladı. Bununla birlikte, 1919–1920 senelerine ait tarık bedellerinin ödenmesi istenmişti.¹⁸⁶

Yerel hükümet bir yandan Bursa'ya dönmekte olan Ermenilerin kendilerine ait menkul ve gayrimenkullerin bir an önce kendilerine iadesini içeren ısrarlı istemlerini karşılamaya ve içinde buldukları ekonomik sorunları aşmaya çalışırken, diğer yandan emvâl-i metrûke hanelerinden tahliye edilen muhâcirleri yeniden iskân etmeye çalışmaktaydı.¹⁸⁷ Emvâl-i metrûkenin iadesi konusunda henüz bir yasal düzenleme bulunmadığı için geçici bir yönetmelik çerçevesinde hareket edilebilmektedir. Bu yönetmeliğe göre; “1- *Rum ve*

¹⁸¹ *B.K.A. E / 9. K. No: 109.* 9 Ca 1333 / 25 Mart 1915.

¹⁸² *BOA İ. DUİT. D. 95 / 36.* 5 C 1337 / 8 Mart 1919.

¹⁸³ **A.g.b.**

¹⁸⁴ *BOA DH. SYS. D. 53 / 2.* 16 C 1337 / 19 Mart 1919.

¹⁸⁵ Hüdavendigâr Vilâyeti'nden Maliye Nezâreti'ne 17 Şubat 1335 tarih ve 64 / 29205 numaralı tahrirat.

¹⁸⁶ *BOA DH. UMVM. D. 162 / 52.* 20 Ca 1338 / 10 Şubat 1920.

¹⁸⁷ *BOA DH. ŞFR. D. 93 / 190.* 12 S 1337 / 17 Kasım 1918.

Ermenilerin iade edilecek fazla emlakı tarafı hükümetten isticâr edilerek Türk muhâcirlere tahsis olunacaktır. 2-Yerlerine avdet etmeyen veyahut vefat etmiş olan Rum ve Ermenilerin emlakı tarafı hükümetten isticâr edilerek Türk muhâcirlere tahsis edilecektir. 3- İsticâr müddeti altı sene olup, bedeli belediyeler tarafından tayin ve tediyeye olunacaktır".¹⁸⁸ Söz konusu yönetmelik hükümleri Bursa'daki iade sürecinin de çerçevesini belirlemiştir. Böylece kent içinde bulunan ve sahipleri henüz dönmemiş bulunan emvâl-i metrûke kapsamındaki evlerde ikamet eden Müslüman göçmenlerin tahliye edilmeleri bu yolla geciktirilebilmişti.¹⁸⁹ Ancak kente dönüşler gerçekleştikçe merkezi hükümetin dönenlere ait mülklerin boşaltılarak sahiplerine iadelerini içeren istekleri de Bursa'ya ulaşmaktaydı.¹⁹⁰ Mülklerin iade işlemleri çerçevesinde gayrimüslimlerce yapılan başvurular sonucunda sevk ve iskân uygulaması esnasında bazı mülklerin yasa dışı yollardan el değiştirdiğine ilişkin kanıtlar da ortaya çıkmaya başlamıştı. Örneğin Bursa Altıparmak Mahallesi Çekirge Caddesi'nde Madam İsabella Cevahirciyan'a ait olan bir değirmen ile müstemilâtın, eski merkez memurlarından Bahri Bey tarafından gasp edildiği belirlenerek, söz konusu mülkün sahibine geri verilmesi sağlanmıştı.¹⁹¹

Emvâl-i metrûke niteliği kazanmış emlakın sahiplerine iadelerinde gayrimenkulün içindekilerin tahliyesi kadar bir başka sorun da bunların el değiştirmesinin engellenememesiydi. Bu yüzden yukarıdaki yönetmelik hükümlerinin uygulanması ve tazminat ödenmesi gibi konularda zorluklarla karşılaşılması, ya da en az düzeye indirgenebilmesi amacıyla gerek yerel hükümetin gerekse gerçek kişilerin, emvâl-i metrûke niteliğindeki menkul ve gayrimenkullerin alım ve satımını yapmaları, bu yolla söz konusu mülklerin el değiştirmeleri kesinlikle yasaklanmıştı.¹⁹² Alınan önlemler sayesinde kente dönebilenlerin iskân edilmesi sorunu bir ölçüde çözülmüş olsa da uygulamada zaman zaman yerel görevlilerin özerk davranışlarına tanıklık edilmekteydi. Bu gibi durumlarda merkezi yönetimin uyarı ve yönlendirmeleriyle olası yanlışlıkların önü alınmaya çalışılmaktaydı.¹⁹³ Ancak Rum ve Ermeni muhâcirlerin dönüş süreci var olan sorunların bir süre daha devam etmesine neden olmuştur.

1918 yılının sonlarında, Bursa Sancağı'na yönelik önemli bir geri dönüş olgusu resmi kayıtlardan izlenilebilmekteydi. Ermeni Patrikhanesi'nden alınan bilgilere göre Kütahya'da, Bursa'ya dönmek isteyen yüze yakın Ermeni

¹⁸⁸ *Hadîsat*, 12 Ra 1337 / 16 Aralık 1918, S. 58'den ileten İbrahim Ethem Atanur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvâlinin İadesine Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, C: II, S. 9, 1994, İstanbul, s. 46.

¹⁸⁹ *BOA DH. ŞFR. D. 93 / 278. 21 S 1337 / 26 Kasım 1918.*

¹⁹⁰ *BOA DH. ŞFR. D. 94 / 55. 1 Ra 1337 / 5 Aralık 1918.*

¹⁹¹ *BOA DH. ŞFR. D. 96 / 261. 21 Ca 1337 / 22 Şubat 1919.*

¹⁹² *BOA DH. ŞFR. D. 96 / 195. 14 Ca 1337 / 15 Şubat 1919.*

¹⁹³ *BOA DH. ŞFR. D. 95 / 178. 17 R 1337 / 20 Ocak 1919.*

bulunmaktaydı.¹⁹⁴ Öte yandan Gülnihal adlı yolcu gemisiyle Gemlik ve Mudanya limanlarından Bursa Sancağı'na geri dönen iki bin beş yüz kadar Ermeni ve Rumun kendi hanelerine yerleşebilmeleri için tedbirler alınmaktaydı.¹⁹⁵ Resmi kayıtlarda geçen bu rakamlar, azımsanamayacak bir demografik hareketliliği, yukarıda betimlemeye çalıştığımız, emvâl-i metrûkenin sahiplerine iadesini, bu hanelerin içinde ikamet etmekte olan Müslüman muhâcirlerin tahliye edilerek yeniden iskân edilmelerini ve tazminatlarının ödenmesini içeren problemlerin, yeniden gündeme gelmesi anlamını taşımaktaydı.

Mondros Mütarekesi'nin ardından mütareke hükümleri çerçevesinde Ermeni ve Rumların geri dönüş sürecine İngiltere'nin de müdahil olması var olan durumu daha da kritik bir hale getirmekteydi. Nitekim Bursa'da Rumlara ve Ermenilere ait menkul ve gayrimenkullerin iadesi ve evlerine yerleştirilmelerini tetkik etmek üzere, yanlarında iki Osmanlı memur olduğu halde bir İngiliz heyetinin Bursa'ya ve çevresine gelmesi kararlaştırılmıştı.¹⁹⁶ Daha sonra Bâb-ı Âlî Mütareke ahkâmıyla Rum ve Ermenilere ilişkin işlemlerin incelenmesi ve bu konuda merkezden verilen emirlerin uygulanma düzeyini tespit etmek üzere bir heyet görevlendirmiştir.¹⁹⁷ Bu heyette de Muhâcirin Müdürlüğü'nden görevlilerin yanı sıra bir de İngiliz subay bulunmaktaydı.¹⁹⁸ Ancak yabancı görevlilerin varlığı olumsuzluklara da yol açabilmekteydi. Nitekim İngiliz subayların, mülklerin iadesi sürecinde Türk makamları üzerinde baskı yarattıkları hatta bazen çeşitli haksızlıklara neden oldukları görülmekteydi.¹⁹⁹ Bursa'daki yerel hükümet yetkilileri, özellikle İngiliz subayların davranışlarından duydukları rahatsızlığı İstanbul'a iletmişler ve destek istemişlerdi.²⁰⁰ Bütün bu kaotik ortama karşın Bursa'daki yerel hükümet yetkililerinin, emvâl-i metrûke kapsamındaki menkul ve gayrimenkullerin iadesi ile geri dönen Rum ve Ermenileri eski yerlerine ikamet ettirme konusunda, Bâb-ı Âlî tarafından başarılı bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁰¹

Yargılama-Soruşturma

1915 yılında gerçekleştirilen sevk ve iskân uygulaması esnasında, merkezi yönetimin tüm önlemlerine karşın, sevke tabi tutulanlara ve bu kişilerin geride bırakmak zorunda kaldıkları menkul veya gayrimenkullerine karşı, sınırlı da olsa,

¹⁹⁴ BOA DH. ŞFR. D. 94 / 198. 18 Ra 1337 / 22 Aralık 1918.

¹⁹⁵ BOA DH. ŞFR. D. 95 / 88. 6 R 1337 / 9 Ocak 1919.

¹⁹⁶ BOA DH. ŞFR. D. 97 / 156. 13 C 1337 / 16 Mart 1919.

¹⁹⁷ BOA DH. ŞFR. D. 99 / 334. 24 Ş 1337 / 25 Mayıs 1919.

¹⁹⁸ Atanur, "Osmanlı Rum ve Ermenilerinin İskân Meselesi", *Atatürk Yolu*, Yıl: 7, C: IV, S. 14 (Kasım 1994), Ankara, s. 136-139.

¹⁹⁹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C: I, Ankara 1973, s. 63.

²⁰⁰ BOA DH. ŞFR. D. 99 / 73. 5 Ş 1337 / 6 Mayıs 1919.

²⁰¹ BOA DH. ŞFR. D. 99 / 67. 4 Ş 1337 / 5 Mayıs 1919.

suçlar işlenmişti. Bâb-ı Âlî bu suçları işleyen ya da kayıtsız kalanların cezalandırılması amacıyla mahkemelere sevk edilmelerini istemişti. Tehcir uygulamasından kaynaklanabilecek yolsuzlukları soruşturabilmek için Harbiye Nezâreti'nde özel bir komisyon oluşturulmuş, bu kurul 1918 yılı başlarına değin çalışarak, görevini tamamlamıştı.²⁰² Hüdavendigâr Vilâyeti'nde 1918 yılına kadar örfî idare mahkemelerine bu suçlardan ötürü sevk edilenlerin sayısı 12 idi.²⁰³ İmparatorluk toplamında bunların toplamı 1.397 kişiyi bulmaktaydı, söz konusu kişiler yapılan yargılamaların sonunda çeşitli cezalara çarptırılmışlardı.²⁰⁴

Ahmet İzzet Paşa'nın kısa süreli hükümetinin ardından 18 Kasım 1918'de Tefvîk Paşa Hükümeti kuruldu. Yeni hükümet, Saray'ın ve İngiltere'nin baskısı altında savaş sırasında işlenen suçlara yönelik soruşturma ve yargılama sürecine ivme kazandırdı. Ancak sürecin arka planında; Saray'ın İttihâd ve Terakkî'yi tasfiye ederek, ülkenin kaderinde yeniden belirleyici bir konuma gelme isteği açıktı. Öte yandan İttihâd ve Terakkî'nin gayrimüslimlere dönük politika ve uygulamalarından doğan eylemleri en sert biçimde cezalandırarak, hem Batılı devletler nezdinde temize çıkmak hem de Ermeni ve Rumların güvenini yeniden kazanmak, bu arka planın bir başka boyutunu oluşturmaktaydı.

Meclis-i Vükela'nın 11 Aralık 1918'de, savaş döneminde ve tehcir esnasında gerçekleşen suçlara yönelik soruşturma heyetlerinin oluşturularak, çeşitli bölgelere gönderilmesini ve masraflarının maliye hazinesinden karşılanmasını öngören kararıyla soruşturma ve yargılama süreci işlemeye başladı. Söz konusu karara göre; savaş içinde vuku' bulan tehcir uygulamasından istifade ederek, çeşitli suçlara karışanlar hakkında soruşturmalar yapılması, suçluların belirlenmesi, böylece memlekette güven ve huzurun yeniden tesisi amacıyla suçların gerçekleştiği yerlere soruşturma heyetlerinin gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Soruşturma kurulları, Dâhiliye ve Adliye Nezâretlerindeki bu göreve uygun memurlardan oluşturulacaklardı. Bu kurullardan birincisi; Ankara ve Kastamonu vilâyetleriyle Bolu sancağı, ikincisi; Trabzon vilâyeti ile Samsun livası, üçüncüsü; Bursa ve Edirne vilâyetleriyle Çatalca sancağı, dördüncüsü; Aydın vilâyeti ile Çanakkale ve Karesi sancakları, beşincisi; Konya vilâyeti ile Eskişehir ve Karahisar ve Kütahya ve Antalya sancakları, altıncısı; Sivas vilâyeti ile Kayseri ve Yozgat livaları, yedincisi; Erzurum ve Van ve Bitlis vilâyetleri, sekizincisi; Diyarbakır ve Mamûretü'l-aziz vilâyetleri, dokuzuncusu; Adana vilâyeti ile Maraş sancağı ve onuncusu; Urfa, Zor ve Ayıntab sancaklarını kapsayan bölgelerde görev yapacaklardı.²⁰⁵

Yukarıdaki mazbatanın yayınlanmasından iki gün sonra Meclis-i Vükela aldığı yeni bir kararla tehcir esnasında gerçekleşen suçları araştırmakla

²⁰² Gürün, *a.g.e.*, s. 221.

²⁰³ BOA H. E. Karton No: 178 D. 23. İleten Gürün, *a.g.e.*, s. 221.

²⁰⁴ *A.g.e.*, s. 222.

²⁰⁵ BOA Meclis-i Vükela Mazbataları, 213 / 60. 7 Ra 1337 / 12 Aralık 1918.

görevlendirilmiş olan kurulların yapacakları araştırmaların sonucunda suçlu bulunacakların yargılanmalarına dönük bir düzenlemeyi karar altına aldı. Yargılama sürecine ilişkin bu yeni karara göre; tehcir esnasında doğrudan ya da dolaylı olarak suça karışanların, 20 Eylül 1293 / 2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiyye Karârname'si'nin ikinci ve dördüncü maddelerine ve 19 Ağustos 1326 / 1 Eylül 1910 tarihli karârnamenin, dîvân-ı harb-i örfilerle onlara bağlı heyet-i tahkikiyenin sûreti teşkiline dair olan yirmi dördüncü maddesi ile yirmi beşinci maddeleri çerçevesinde yargılanmaları kararlaştırılmıştı. Söz konusu maddelere göre tehcir esnasında işlenen suçlara karışanlar, bir başkan ile dört üye ve bir savcıdan oluşan dîvân-ı harblerde yargılanacaklardı. Başkan ile üyelerden ikisi askeri memurlardan olmak üzere Harbiye Nezâreti tarafından ve üyelerinden diğer ikisi adliye memurlarından olmak üzere Adliye Nezâreti tarafından seçilip atanacaklardı.

Dîvân-ı harb huzurunda yargılama alenî ve savunma hakkı esas olup, hükümler mutlak çoğunlukla alınabilmektedir. Dîvân-ı harbler tarafından verilen hükümler idâre-i örfiyyenin uygulanmakta olduğu yerin kumandanının emri ile yalnız idam kararları padişah buyruğuyla uygulanabilecektir. Kararların bir üst yargı organında temyiz edilebilme yolu kapalıdır ve kararların gerekçeleri ve dayandıkları kanun belirtilerek ve kanunun belirttiği hükümler içinde karar verilecektir. Kanunda belirtilen durumlardan ötürü gerçekleştirilecek soruşturmalar, adliye memurlarından oluşacak üç kişilik, dîvân-ı harblerle bağlı kurullar tarafından yapılacaktır. Soruşturma kurulları, gerek araştırma komisyonlarından ve gerek idari memurlar tarafından ihbar ve evrakı hazırlanmış suçlar hakkında soruşturma yapmaya, zanlıların tutuklanmasına ya da tutuklanmamasına, kefaletli ya da kefaletsiz tahliyelerine, tutuklama müzekkerelerinin geri alınmasına, soruşturma sonucuna göre yargılanmaları kararlaştırılanları doğrudan doğruya divan-ı harbe sevk etmeye, yargılamadan men edilme ile tahliye edilme gibi kararları oy çokluğu ile almaya yetkiliydiler. Soruşturma kurullarından çıkacak kararlara itiraz yolu kapalıdır. Bu çerçevede içinde tehcir esnasında işlenen suçlara aslen ya da dolaylı yollardan karışanların belirlenerek, yargılanabilmeleri için suçların işlendiği bölgelerde soruşturma kurullarıyla divan-ı harp heyetlerinin oluşturulması karara bağlanmıştır.²⁰⁶

Sorgulama ve yargılama sürecine ilişkin yasal çerçevenin oluşturulmasının ardından 25 Aralık 1918'de, tehcir nedeniyle suçlananlara yönelik olarak gerçekleştirilecek araştırma ve yargılama sürecini başlatacak, "*Tehcir Cerâiminin Mercî-i Tabkîk ve Mubâkemesi Hakkında Karârname*" yayımlandı.²⁰⁷ Söz konusu karârname, tehcire ilişkin olarak suç işlemiş her memurun, asker ya da sivil fark

²⁰⁶ BOA Meclis-i Vükelâ Mağbataları, 213 / 62. 9 Ra 1337 / 14 Aralık 1918.

²⁰⁷ *Takvîm-i Vakayi*, 24 Ra 1337 / 28 Aralık 1918. *İkdam*, 25 Ra 1337 / 29 Aralık 1918'den ileten, Necdet Bilgi, *Yozgat Ermeni Tehciri Davası*, İstanbul 2006, s. 30.

etmeksizin, hiçbir izine gerek kalmaksızın buldukları yerlerdeki ceza mahkemelerinde yargılanabilmelerine olanak tanımaktaydı. Bu karârnamenin ardından, 8 Ocak 1919 tarihli bir irâde-i seniyye ile savaş içinde gerçekleştirilen tehcir uygulamaları esnasında suç olarak kabul edilen eylemlere karışanlar ile bunlara yardımcı olanları yargılamak üzere daha önce idâre-i örfiyye ilan edilmiş İzmit, Bursa, Tekfurdağı (Tekirdağ), Edirne, Samsun ve Ayıntab (Gaziantep) da dîvân-ı harb-i örfilerin kurulması sağlandı.²⁰⁸ Söz konusu mahkemelerin üyeleri, *cibet-i askeriye* ve *adliyyeden* seçilecekti.

Bursa ve çevresinde tehcir uygulamaları esnasında işlenen suçlara fiilen veya dolaylı olarak katılanları yargılamak üzere oluşturulan Bursa Dîvân-ı Harb-i Örfî Riyâseti'ne Altıncı Redif Müfettişliği'nden mütekaid Ferik Hilmi Paşa getirilmişti. Harita Komisyonu'ndan mütekaid Mirlivâ Zeki Paşa, sabık Sofya Ateşemiliteri Kaymakam Hacı Abdurrahman Bey ile Bursa İstînâf Mahkemesi azâlarından Lütfî Efendi ve Yordan (?) Efendi mahkemenin üyeliklerine atanmışlardı. Bursa Dîvân-ı Harb-i Örfîsi'nin müdde-i umûmîliğine, Bursa İstînâf Mahkemesi azâlarından Emin Efendi tayin edilirken, Bursa Bidâyet Mahkemesi azâlarından Mehmed Ali Efendi, Yusuf Ziya Efendi, Yakim (?) Efendi ile Sermüstantık Ref'et Efendi mahkemenin müstantıkı olarak görevlendirilmişlerdi.²⁰⁹

Bursa Dîvân-ı Harb-i Örfî Heyeti'nde görevlendirilen bu isimlerden bazıları yargılama süreci içinde yerlerini başka kişilere bırakmışlardı. Mahkeme üyelerinden Mirlivâ Zeki Paşa'nın Dersââdet Dîvân-ı Harb-i Örfî azâlığına tayin edilmesiyle yerine II. Ordu Süvari Müfettişliği'nden mütekaid Mirlivâ Süleyman Faik Paşa Bursa Dîvân-ı Harb-i Örfî azâlığına getirilmişti.²¹⁰ Mahkemenin müstantıklarından Mehmed Ali Efendi de, istînâf mahkemesi müdde-i umûmîliğinin yazısı üzerine, *maslahaten* uygun görülmediği gerekçesiyle görevden uzaklaştırılmış, yerine Bursa İstînâf Mahkemesi Azâ-yı Mülâzımı Ahmed Nesimi Efendi tayin edilmişti.²¹¹ İstanbul Dîvân-ı Harb-i Örfî Azâsı Binbaşı Mehmed Asaf Efendi ise Bursa Tehcir Dîvân-ı Harb azâlığına atanmıştı.²¹²

1919 Şubat ayında İstanbul'da başlayan yargılama süreci, kısa süre sonra taşrada da işlemeye başladı. Bursa'da valilik, yaptığı bir duyuru ile tehcir esnasında meydana gelen suçlara aslen veya dolaylı olarak karışanların yargılanabilmeleri için vilâyet merkezi olan Bursa'da bir başkan, üyeler, savcı ve sorgu hâkimlerinden oluşan bir dîvân-ı harp heyetinin oluşturulduğunu kamuoyu ile paylaşmıştı. İlanda bu gibi suçlardan mağdur olanlar ile böyle bir suç ve cinayetin gerçekleşmesinden haberi olan devlet memurlarının ve halktan

²⁰⁸ BOA İ. DUİT. D. 175 / 81. 5 R 1337 / 8 Ocak 1919.

²⁰⁹ BOA İ. DUİT. D. 175 / 81. 5 R 1337 / 8 Ocak 1919.

²¹⁰ BOA İ. DUİT. D. 175 / 96. 27 C 1337 / 30 Mart 1919.

²¹¹ BOA İ. DUİT. D. 175 / 95. 17 C 1337 / 20 Mart 1919.

²¹² BOA İ. DUİT. D. 175 / 42. 27 Z 1337 / 23 Eylül 1919.

herkesin savcıya durumu ihbar ve bildiklerini anlatmaya kanunen mecbur olduklarından, ilgili kişilerin bu konuda divân-ı harp savcılığına başvurmaları istenmişti.²¹³

Tehcir meselelerini araştırmak ve yargılamalar yapmak üzere 19 Şubat 1919'da şehirdeki Şark Otel'i'ne yerleşen Bursa Divân-ı Harb-i Örfî Heyeti, yargılama ve toplantılarını Teceddüd Fırkası Kulübü iken hükümetçe el konulan binada gerçekleştirecektir.²¹⁴ Toplantı ve yargılamaların, İttihâd ve Terakkî'nin devamı niteliğinde kurulmuş olan Teceddüd Fırkası'na ait olan, ancak hükümet tarafından el konulmuş bir binada gerçekleştirilmesi, geçmişe dönük bir hesaplaşmayı akla getirdiği gibi geleceğe dönük olarak verilmiş bir gözdağı olarak da kabul edilebilir.

Bursa Divân-ı Harb-i Örfî Heyeti Reisi Ferik Hilmi Paşa, kente gelişinden bir gün sonra verdiği bir ilanla tehcir sırasında işlenen suçların meydana çıkartılarak, suçluların yargılanabilmeleri için başkanı olduğu heyetin, 20 Şubat 1919 tarihi itibarıyla belediye karşısındaki eski İttihâd ve Terakkî kulübü binasında göreve başladığını duyurmuştu. Söz konusu ilanda yukarıdaki suçlardan mağdur olanların ya da bu suçlara dair bilgisi bulunan herkesin hem sözlü hem de yazılı olarak adı geçen kurula ivedilikle başvurmalarını istemişti.²¹⁵ Bu duyuruya karşın divân-ı harp heyetine sorumluluk alanı dışında da başvurular olduğu hatta vilâyette bir divân-ı harp kurulunun daha oluşturulmasının istendiği anlaşılmaktadır. Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü bu konuda Hüdavendigâr Vilâyeti'ne gönderdiği cevabi bir telgrafta, divân-ı harbin tehcir meselesi ile meşgul olacağını, Bursa'da örfî idare fiilen mevcut olmadığından, ayrıca bir divân-ı harp teşkilinin uygun görülmediğini, bildirmişti.²¹⁶ Bu durum Bursa'da söz konusu dönemde yeni bir divân-ı harp heyeti istenecek düzeyde bir güvensizlik ya da asayiş problemi olduğunu göstermektedir.

Bursa'da sürdürülen sorgulama ve yargılama süreci, tehcir esnasında Bursa'dan giden Ermeni kabilelerinin güvenliğini sağlamaya çalışan dönemin jandarma alay kumandanı olan İsmail Hakkı Bey'in Bursa'ya getirilerek, Osmaniye Otel'i'nde gözaltında tutulduğu bir kompozisyon içinde gelişmekteydi. İsmail Hakkı Bey yargılama esnasındaki tanıklıklar sayesinde idam edilmekten kurtulabilmişti.²¹⁷ Yargılama süreci yalnız askeri değil sivil sorumluları, özellikle de İttihâd ve Terakkî üyeleri üzerine odaklanmış görünmekteydi. Nitekim İttihâd ve Terakkî'nin yerel örgütleri içinde bulunan bazı kişilerin yasa dışı edinimler yoluyla suç işledikleri yolundaki savlar titizlikle araştırılmaktaydı. Bursa Koza Hanı'nda bulunan Hacı Kevork ve Mahdumları

²¹³ *Hüdavendigâr*, 10 Ca 1337 / 11 Şubat 1919, S. 2829, s. 1.

²¹⁴ *Ertuğrul*, 19 Ca 1337 / 20 Şubat 1919, S. 460, s. 1.

²¹⁵ *Ertuğrul*, 19 Ca 1337 / 20 Şubat 1919, S. 460, s. 2.

²¹⁶ *BOA DH. ŞFR. D. 96 / 318*. 25 Ca 1337 / 26 Şubat 1919.

²¹⁷ Emin Erkul, "Millî Mücadele Hatıraları", *Vakit*, 9 Şubat 1954, S. 10854, s. 3.

Ticarethanesi sahiplerinin yaptıkları başvuru sonucunda tehcir esnasında bu kişilere ait mağazada bulunan ipek balyalarının, İnegöl İttihâd ve Terakkî üyeleri tarafından gasp edildiği iddia edilmiş ve konu hakkında soruşturma açılmıştır.²¹⁸ Ancak soruşturmalar ya da yargılamalar sonucunda çeşitli cezalara çarptırılan kamu görevlilerinin herhangi bir yaptırımla karşılaşmadığı örnekler de rastlanabilmektedir. 1915'teki sevk ve iskân uygulaması esnasında suç işlediği gerekçesiyle Bursa Dîvân-ı Harbi Örfisince mahkûm edilen eski komiser Fevzi Efendi'nin herhangi bir yaptırımla karşılaşmadığı resmi kayıtlara değin yansımıştır.²¹⁹

Yabancıların imparatorluk sınırları içinde bulunan gayrimüslimlere ilgisi, savaş içinde bu topluluklara yönelik olarak işlenmiş suçlar ile bunlardan kaynaklanan soruşturma ve yargılama sürecinin, yabancı hükümetlerin gözetiminde yapılmasına neden olmaktadır. Bu olgunun iki boyutu olduğu gözlenmektedir. Birincisi; Anadolu'da bulunan askeri görevlilerin de dâhil olduğu resmi ya da gayri resmi kurullar meydana getirmek. Bu bağlamda Bursa'daki soruşturma sürecine İngiliz Binbaşı Atkinson ile Mülkiye Müfettişi Nedim Nazmi Bey'den oluşan bir kurulun da dâhil edildiği görülmektedir.²²⁰ İkinci boyutu ise; tamamıyla resmi ve gayri resmi sivillerden oluşan gözlemci heyetleri oluşturmaktır. Nitekim ABD hükümeti, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermenilerin savaş sonrası durumlarını ve kendisine ulaşan mağduriyet savlarını araştırmak üzere İstanbul'a yirmi beş kişilik bir kurul göndermişti. Bu heyet içinden, New York'ta yayınlanmakta olan *Outlook* adlı gazetenin savaş muhabiri olan Mr. Gregory Vise, Robert Kolej Türkçe öğretmenlerinden Hazım Bey'in tercümanlığında 29 Haziran 1919'da Bursa'ya gelmişti. 6 Temmuz 1919'a değin Bursa'da kalan ve Ermeni ve Rumların durumlarını yerinde inceleme olanağı bulan Vise, bu toplulukların demografik yapısı ve kentte bulunan cami ve kilise sayılarına değin çeşitli konularda bilgi edinmeye çalışmıştır. Bursa Nüfus İdaresi'nden kendisine verilen bilgide; kentte 190. 000 İslâm ve 1.000 kadar Ermeninin bulunduğu belirtilmiştir.²²¹ Kentte kaldığı süre içinde Ermeniler ve Rumların Müslümanlarla iyi sayılabilecek ilişkiler içinde olduğunu bu bağlamda bir sorun görmediğini belirten Vise, New York'a dönüşünde Türklere ve kente yönelik olarak edindiği iyi izlenimlerini Amerikan kamuoyuyla da paylaşacağını bildirmişti.²²²

Birinci Dünya Savaşı içinde işlenen suçlara dönük olarak, Saray ve güdümündeki hükümetler tarafından örgütlenen soruşturma-yargılama süreci

²¹⁸ BOADH. ŞFR. D. 99 / 140. 11 Ş 1337 / 12 Mayıs 1919.

²¹⁹ BOADH. EUM. AYŞ. D. 43 / 39. 23 L 1338 / 10 Temmuz 1920.

²²⁰ Emin Erkul, "Milli Mücadele Hatıraları", *Vakit*, 12 Şubat 1954, S. 10857, s. 3.

²²¹ Bu sayıları aldığımız belgedeki çürümelerden ötürü Rumların ve diğer toplulukların bilgilerini elde edemedik.

²²² BOADH. EUM. AYŞ. D. 16 / 40. 16 L 1337 / 14 Temmuz 1919.

İstanbul'da gerçekleştirilen yargılamaların gölgesinde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Bursa'daki sürecin başkentten farklı olmadığı, İttihatçı yönetim ve politikalarla hesaplaşmayı eksen alan bir yaklaşımı içerdiği söylenebilir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı İttihâd ve Terakkî yönetimine, Balkan Savaşları'nın ardından geçersiz hale gelen ittihâd-ı anâsır düşüncesinin yerine Müslüman-Türk unsuru ön plana çıkaran “milliyetçi” bir siyasa çerçevesinde, imparatorluğun Anadolu topraklarında türdeş bir demografik kompozisyon oluşturabilmek için gerekli olanakları sağlamıştı. Bu bağlamda İttihatçı troyka iktisadi düzlemde milli iktisat siyaseti, politik düzlemde ise sevk ve iskân uygulamalarıyla Anadolu'daki gayrimüslim unsurları önemli ölçüde tasfiye etmişti. Savaş içinde görülen Ermeni ve Rum ayrılıkçı hareketleri ise, söz konusu tasfiye sürecine meşruluk kazandıran bir zemin hazırlamıştı.

Bursa, yukarıda betimlenen sürecin dönüştürücü etkisini savaşın başından itibaren hissetti. İpeğe dayalı tekstil endüstrisinin son derece belirleyici olduğu kent ekonomisinde, eklemlendikleri yabancı sermaye sayesinde hâkim bir statüde bulunan çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu gayrimüslimler, geniş ölçekli bir demografik proje ve onun aracı olarak işlevselleşen sevk ve iskân uygulamasıyla kentten uzaklaştırıldı. Ermeniler ağırlıklı olarak Suriye'nin kuzeyindeki bölgelerde iskân edilirken, Rumlar çoğunlukla sahilden uzak iç kısımlara yerleştirildi. Söz konusu uygulama; ağırlıklı olarak dâhili güvenlik kaygılarının ön plana çıktığı bir hukuksal zemine dayandırılmıştı. Sevk ve iskân sürecinin fiili bir durum almasıyla ortaya çıkan sorunlar, başlangıçta oluşturulan hukuksal zeminin; yeni yönetmelik, düzenleme, değiştirme, yasama ve yargılama faaliyetleri ile daha da genişlemesi sonucunu doğurmuştu. İşaret edilen hukuksal zemin, evrensel hukuk norm ve değerleri ile her zaman örtüşmemişti. Nitekim savaşın bitiminde, 1915–1918 periyodunda sevk ve iskân olgusu çevresinde gelişen hukuksal düzenlemeler, bir yargılama sürecinin öznesi haline gelmişti.

Sevk ve iskân sürecinin başlaması, Bursa'daki Rumlar ve Ermeniler için kaotik bir atmosferin oluşmasına yol açmıştı. İradeleri dışında; farklı iktisadi ve politik coğrafyalarda iskâna tabi tutulmalarının yarattığı ekonomik, politik ve psikolojik travma, bunun en önemli nedeniydi. Kısa sayılabilecek bir zaman diliminde tasarrufları altında bulunan mal ve mülklerini tasfiye etme zorunluluğu, var olan yasal çerçevedeki yetersizlikler, savaşın kentteki toplumsal yaşama yansıttığı belirsizlikler, merkezi yönetim karşısındaki sosyo-politik konum, bu sancılı atmosferin arka planını oluşturmuştu. Yerel yönetimin, merkezi otoriteye başarılı bulunan sevk uygulaması ve bu esnada yaşanan olumsuzluklar, Balkan Savaşları'nın Osmanlı toplumunu oluşturan unsurlar arasında meydana getirdiği güvensizlikten beslenen gerginliklerin sürekliliğini göstermişti. Sevk sırasında gelişen nahoş olaylara ve bunlara neden olanlara

dîvân-ı harplerde verilen gözdağı, merkezi otorite tarafından örgütlenen demografik hareketliliğin hızlandırılmasına ve önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik bir adımı oluşturmuştu. Bir yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede kentin demografik kompozisyonu önemli ölçüde değişmişti.

Göçe tabii tutulanların yerlerine, ağırlığını Balkanlar'dan gelen Müslümanların oluşturduğu göçmenler ikame edilmişti. Böylece kentin iktisadi ve demografik yapısında Müslüman-Türk öge, hâkim unsur konumuna getirilmişti. Ancak İttihatçı iktidarın başta idealize ettiği toplumsal panorama, en azından Bursa'da, ortaya çıkmamıştı. Bunun en önemli nedeni; Bursa'nın iktisadi yapısında, sahip oldukları üretim araçları, işletme deneyimi ve sermaye birikimi, dış ticaret bağlantıları ve üretim alanlarındaki uzmanlıklarından ötürü ciddi bir ağırlığa sahip olan gayrimüslimlerin göç ettirilmeleri ile doğan boşluğun, merkezî ve yerel otoritenin çabalarına karşın doldurulamamasıydı. Yerli ve göçmen Müslüman-Türk unsur, savaşın olumsuz etkisi, sermaye yetersizliği, işletme bilgisi ve uzmanlığı konusundaki eksiklikler ile zayıf dış ticaret bağlantılarından dolayı söz konusu boşluğu giderememişti. Bu olgunun yakın erimli sonucu, kentteki üretim ve ticaret hacminin daralması olmuştu. Öte yandan Ermenilere ve Rumlara ait menkul ve gayrimenkullerin geleceğine ilişkin düzenlemeler sorunun bir başka boyutunu oluşturmuştu.

Bursa'da gerçekleşen sevk ve iskân uygulamalarının türevi biçiminde ortaya çıkan emvâl-i metrûke ile bunların tasarrufuna ilişkin olarak; yasal bir zeminde oluşturulan kurumlar ve konuya dair hazırlanan düzenlemeler, sevk edilen gayrimüslimlere ait menkul ve gayrimenkullerin el değiştirmesini meşrulaştıran bir işlev üstlenmişlerdi. Olağanüstü bir dönemde, tamamıyla politik neden-sonuç ilişkilerinin hukuksal düzlemdeki izdüşümleri olarak yansıyan yukarıdaki gelişmeler, dönemin doğası gereği önceden benzeri olmayan düzenleme ve kurumsallaşmaları meydana getirdi. Böylece sevk edilen Rumların ve Ermenilerin geri dönüşlerinin önü, menkul ve gayrimenkullerin tasfiyesini öngören "hukuksal" bir örgütlenme süreci ile kesilmeye çalışıldı. Menkul ve gayrimenkullerin mülkiyeti; açık arttırma, borç tasfiyesi, kiralama, ortaklık, vekâlet ya da tahsis gibi yöntemlerle kentin Müslüman ahalisi ve göçmenlerin eline verildi. Ancak yaşanan suiüstimler, düzensizlikler, kötü yönetim, yolsuzluklar ve en önemlisi temel hukuk ilkeleri ile çelişen düzenlemeler, sürece soruşturma ve yargılama boyutunun eklemelenmesine yol açtı.

Sevk ve iskân uygulamaları sırasında gelişen suçlar ve savaşın bitiminde İttihâd ve Terakkî'nin savaş içindeki politikaları ile bunların yarattığı sonuçlar, soruşturma ve yargılama evresinin temel iki alanını oluşturmuştu. Zorunlu göç esnasında ortaya çıkan; yolsuzluklar, suiüstimler, kötü muamele ve saldırı gibi suçlara karışanlar hakkında var olan yasal çerçeve dâhilinde işlemler yapıldı. İşaret edilen hukuki süreç önemli olmakla birlikte, sevk edilenlerin pek çoğunun geride bıraktıkları gayrimenkullerine kavuşmalarını sağlamadı. Savaşın kaybedilmesi ve İttihâd ve Terakkî'nin iktidardan uzaklaştırılması sonucunda

soruşturma- yargılama süreci; hem sevke tabi tutulanların haklarının iade edilmesi ile Batı kamuoylarının sempatisini kazanmayı hem de taşradaki İttihatçı örgütlenmenin tasfiye edilmesini amaçlayan bir nitelik kazandı. Sürecin ilk aşamasında da olduğu üzere hukuksal süreç, iktidardakiler tarafından iç ve dış siyasadaki amaçlara ulaşabilmek için araçsallaştırıldı. Savaş sonrası dönemin güdümlü “hukuki” uygulamalarına ve sınırlı ölçekte geri dönüşlere karşın kent, XIX. yüzyıldakine kıyasla farklı bir kimliğe bürünmüştü.

Bursa'nın demografik ve iktisadi yapısı; sevk ve iskân uygulamaları nedeniyle Müslüman-Türk kimliği ekseninde türdeş bir nitelik kazanmıştı. Her ne kadar savaş sonrası süreçte eski yerlerine geri dönen gayrimüslimler olduysa da Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonunda, Bursa Sancağı'ndaki Yahudiler dışındaki, gayrimüslim topluluklar bölgeyi terk etmişler böylece sevk ve iskân uygulamasıyla başlayan etnik kimlik eksenli homojenleşme olgusu süreklilik gösterebilmişti. Kuşkusuz bu durum ileriye dönük olarak; ulus devlet projesinin gerçekleştirilmesini kolaylaştırıcı bir iklimi yaratmıştı. Yerel ölçekte Bursa'da, ulusal düzlemde ise Anadolu'da pratiğe dökülen “demografi mühendisliği” ve sonuçları, uzun vadede, Türkiye'de bir ulus devletin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştı.

Kaynakça

- A.T.B.D., Yıl: 31, S: 81 (Aralık–1982), Sıra No: 1825, Belge No: 1830.
A.T.B.D., Yıl: 31, S: 81 (Aralık–1982), Sıra No: 1827, Belge No: 1832.
BOA B.E.O. G. N. 341055. 30.M.1337 / 5 Kasım 1918.
BOA DH. EUM. D. 11/ 40. 13.Za.1333 / 22 Eylül 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 3 / 50. 20.S.1333 / 5 Ocak 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 8 / 40. 11.Ş.1333 / 24 Haziran 1915.
BOA DH. EUM. 2.Şb. D. 9. / 31. 9.N.1331 / 21 Temmuz 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 10 / 6. 3.L.1333 / 15 Ağustos 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 10 / 86. 22.L.1333 / 2 Eylül 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 12 / 11. 26.Za.1333 / 5 Ekim 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 12 / 26. 30.Za.1333 / 9 Ekim 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 24 / 30. 30.Ş.1334 / 1 Temmuz 1916.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 68 / 73. 9.Za.1333 / 18 Eylül 1915.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 72 / 4. 26.C.1334 / 30 Nisan 1916.
BOA DH. EUM. 2. Şb. D. 12 / 52. 5.Z.1333 / 14 Ekim 1915.
BOA DH. EUM. 3. Şb. D. 7 / 16. 7.N.1333 / 19 Temmuz 1915.
BOA DH. EUM.3. Şb. D. 7 / 52. 20.N.1333 / 1 Ağustos 1915.
BOA DH. EUM. 3. Şb. D. 19 / 29. 5.R.1335 / 29 Ocak 1917.
BOA DH. EUM. AYŞ. D. 16 / 40. 16.L.1337 / 14 Temmuz 1919.
BOA DH. EUM. AYŞ. D. 4 / 34. 14.Z.1337 / 10 Eylül 1919.
BOA DH. EUM. AYŞ. D. 43 / 39. 23.L.1338 / 10 Temmuz 1920.
BOA DH. EUM. KLH. D. 2 / 16. 11.R.1334 / 16 Şubat 1916.
BOA DH. EUM. KLU. D. 15 / 73. 21.L.1333 / 1 Eylül 1915.
BOA DH. EUM. KLU. D. 16 / 6. 7.Za.1333 / 16 Eylül 1915.
BOA DH. EUM. MEM. D. 71 / 53. 2.S.1334 / 10 Aralık 1915.
BOA DH. İ.U.M. D. 89–3 / 1–9. 19.L.1333 / 30 Ağustos 1915.
BOA DH. KMS. D. 50 / 3. 9.S.1338 / 3 Kasım 1919.
BOA DH. SYS. D. 53 / 2. 16.C.1337 / 19.Mart 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 39 / 86. 27.R.1332 / 25 Mart 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 41 / 152. 9.B.1332 / 3 Haziran 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 7–8 ve 35. 20.B.1332 / 14.Mart 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 20. 21.B.1332 / 15 Haziran 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 40. 22.B.1332 / 16 Haziran 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 41. 22.B.1332 / 16 Haziran 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 50. 23.B.1332 / 17 Haziran 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 51. 23.B.1332 / 17 Haziran 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 211. 12.Ş.1332 / 6 Temmuz 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 42 / 255. 17.Ş.1332 / 11 Temmuz 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 43 / 10. 20.Ş.1332 / 14 Temmuz 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 45 / 20. 24.L.1332 / 15 Eylül 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 48 / 91. 3.S.1333 / 21 Aralık 1914.
BOA DH. ŞFR. D. 50 / 78. 9.R.1333 / 24 Şubat 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 52 / 95. 9.C.1333 / 30 Nisan 1915.

- BOA DH. ŞFR. D. 52 / 200. 18.C.1333 / 3 Mayıs 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 52 / 290. 24.C.1333 / 9 Mayıs 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 53 / 61. 18.B.1333 / 1 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 53 / 137. 13.B.1333 / 27 Mayıs 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 53 / 174. 16.B.1333 / 30 Mayıs 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 50 / 204. 18.B.1333 / 1 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 53 / 253. 22.B.1333 / 5 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 53 / 306. 26.B.1333 / 9 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 21. 2.Ş.1333 / 15 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 101. 9.Ş.1333 / 22 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 102. 9.Ş.1333 / 22 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D.54 / 108. 9.Ş.1333 / 22 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 118. 10.Ş.1333 / 23 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 157. 13.Ş.1333 / 26 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 158. 13.Ş.1333 / 26 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 180. 16.Ş.1333 / 29 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 224. 15.Ş.1333 / 28 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 225. 15.Ş.1333 / 28 Haziran 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 296. 21.Ş.1333 / 4 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 381. 30.N.1333 / 22 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54 / 412. 1.N.1333 / 13 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 185. 17.N.1333 / 29 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 28. 6.N.1333 / 18 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 34. 6.N.1333 / 18 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 48. 8.N.1333 / 20 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 116. 15.N.1333 / 27 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 169. 17.N.1333 / 29 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 253. 22.N.1333 / 3 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D 54-A / 269 23.N.1333 / 4 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D 54-A / 270. 23.N.1333 / 4 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 276. 24.N.1333 / 5 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 357. 29.N.1333 / 10 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 368. 29.N.1333 / 10 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 54-A / 388. 10.N.1333 / 22 Temmuz 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 18. 4.L.1333 / 15 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 19. 4.L.1333 / 15 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 20. 4.L.1333 / 15 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 21. 4.L.1333 / 15 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 107. 8.L.1333 / 19 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 128. 10.L.1333 / 21 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 130. 10.L.1333 / 21 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 143. 10.L.1333 / 21 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 131. 10.L.1333 / 21 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 139. 10.L.1333 / 21 Ağustos 1915.

- BOA DH. ŞFR. D. 55 / 184. 15.L.1333 / 26 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 215. 14.L.1333 / 25 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 292. 18.L.1333 / 29 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 296. 18.L.1333 / 29 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55 / 330. 19.L.1333 / 30 Ağustos 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 27. 22.L.1333 / 2 Eylül 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 96. 26.L.1333 / 6 Eylül 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 126. 27.L.1333 / 7 Eylül 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 55-A / 152. 28.L.1333 / 8 Eylül 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 56 / 207. 19.Za.1333 / 28 Eylül 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 56 / 236. 21.Za.1333 / 30 Eylül 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 57 / 135. 18.Z.1333 / 27 Ekim 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 57 / 208. 22.Z.1333 / 31 Ekim 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 57 / 261. 24.Z.1333 / 2 Kasım 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 57 / 358. 1.M.1334 / 9 Kasım 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 58 / 24. 8.M.1334 / 16 Kasım 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 58 / 37. 8.M.1334 / 16 Kasım 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 58 / 38. 8.M.1334 / 16 Kasım 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 58 / 53. 9.M.1334 / 17 Kasım 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 58 / 119. 17.M.1334 / 25 Kasım 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 59 / 19. 8.S.1334 / 16 Aralık 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 59 / 85. 14.S.1334 / 22 Aralık 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 59 / 107. 19.S.1334 / 27 Aralık 1915.
BOA DH. ŞFR. D. 59 / 239. 29.S.1334 / 6 Ocak 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 59 / 279. 6.Ra.1334 / 12 Ocak 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 61 / 31. 11.R.1334 / 16 Şubat 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 61 / 192. 1.Ca.1334 / 6 Mart 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 61 / 294. 1.Ca.1334 / 6 Mart 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 62 / 21. 10 Ca. 1334 / 15 Mart 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 63 / 88. 20.C.1334 / 24 Nisan 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 63 / 142. 26.C. 1334 / 30 Nisan 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 64 / 39. 13.B.1334 / 16 Mayıs 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 64 / 289. 10.Ş.1334 / 12 Haziran 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 66 / 9. 15.N.1334 / 9 Temmuz 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 67 / 201. 8.Za.1334 / 6 Eylül 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 67 / 243. 13.Za.1334 / 11 Eylül 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 68 / 178. 6.Z.1334 / 4 Ekim 1916.
BOA DH. ŞFR. D. 75 / 226. 2.B.1335 / 24 Nisan 1917.
BOA DH. ŞFR. D. 76 / 194. 25.B.1335 / 17 Mayıs 1917.
BOA DH. ŞFR. D. 92 / 265. 20.M.1337 / 26 Ekim 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 93 / 30. 29.M.1337 / 4 Kasım 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 93 / 118. 4.S.1337 / 9 Kasım 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 93 / 159. 10.S.1337 / 15 Kasım 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 93 / 190. 12.S.1337 / 17 Kasım 1918.

- BOA DH. ŞFR. D. 93 / 278. 21.S.1337 / 26 Kasım 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 94 / 55. 1.Ra.1337 / 5 Aralık 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 94 / 198. 18.Ra.1337 / 22 Aralık 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 94 / 231. 20.Ra.1337 / 24 Aralık 1918.
BOA DH. ŞFR. D. 95 / 88. 6.R.1337 / 9 Ocak 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 95 / 178. 17.R.1337 / 20 Ocak 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 96 / 195. 14.Ca.1337 / 15 Şubat 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 96 / 261. 21.Ca.1337 / 22 Şubat 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 96 / 318. 25.Ca.1337 / 26 Şubat 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 97 / 156. 13.C.1337 / 16 Mart 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 99 / 67. 4.Ş.1337 / 5 Mayıs 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 99 / 73. 5.Ş.1337 / 6 Mayıs 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 99 / 140. 11.Ş.1337 / 12 Mayıs 1919.
BOA DH. ŞFR. D. 99 / 334. 24.Ş.1337 / 25 Mayıs 1919.
BOA DH. UMVM. D. 142/ 50. 18.M.1335 / 14 Kasım 1916.
BOA DH. UMVM. D. 162 / 52. 20.Ca.1338 / 10 Şubat 1920.
BOA HR. MÜ. D. 43 / 34. 16.M.1337 / 22 Ekim 1918.
BOA HR. MÜ. D. 43 / 34. 1.S.1337 / 6 Kasım 1918.
BOA İ. DUİT. D. 95 / 36. 5.C.1337 / 8 Mart 1919.
BOA İ. DUİT. D. 175 / 42. 27.Z.1337 / 23 Eylül 1919.
BOA İ. DUİT. D. 175 / 81. 5.R.1337 / 8 Ocak 1919.
BOA İ. DUİT. D. 175 / 95. 17.C.1337 / 20 Mart 1919.
BOA İ. DUİT. D. 175 / 96. 27.C.1337 / 30.Mart.1919.
BOA İ. HB. D. 173 / 22. 5.L.1333 / 17 Ağustos 1915.
BOA Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 213 / 60. 7.Ra.1337. / 12 Aralık 1918.
BOA Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 213 / 62. 9.Ra.1337 / 14 Aralık 1918.
B.K.A. E / 9. K. No: 109. 9.Ca.1333 / 25 Mart 1915.
B.K.A. E / 9 K. No: 1103. 6.L.1333 / 17 Ağustos 1915.
B.K.A. E / 9 K. No: 1195. 15.L.1333 / 26 Ağustos 1915.
B.K.A. E / 9 K. No: 1495. 18.Z.1333 / 27 Ekim 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 649. 20.Ş.1333 / 3 Temmuz 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 906. 28.N.1333 / 9 Ağustos 1915.
B.K.A. E / 9. K. No: 1466. 6.L.1333 / 17 Ağustos 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 708. 5.N.1333 / 17 Temmuz 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 1016. 17.L.1333 / 28 Ağustos 1915.
B.K.A. E / 10 K. No: 1139. 23.L.1333 / 3 Eylül 1915.
B.K.A. E / 10 K. No: 1167. 19.Za.1333 / 28 Eylül 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 1304. 19.Za.1333 / 28 Eylül 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 1473. 8.Z.1333 / 17 Ekim 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 1487. 15.Z.1333 / 24 Ekim 1915.
B.K.A. E / 10 K. No: 1491. 15.Z.1333 / 24 Ekim 1915.
B.K.A. E / 10 K. No: 1668. 23.M.1334 / 1 Aralık 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 1735. 7.S.1334 / 15 Aralık 1915.
B.K.A. E / 10. K. No: 1756. 11.S.1334 / 19 Aralık 1915.

- Atanur, İbrahim Ethem “Osmanlı Rum ve Ermenilerinin İskân Meselesi”, *Atatürk Yolu*, Yıl: 7, C: IV, S. 14 (Kasım 1994), Ankara.
- Atanur, İbrahim Ethem: “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvâlinin İadesine Bir Bakış”, *Toplumsal Tarih*, C: II, S. 9, 1994, İstanbul.
- Bardakçı, Murat: *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukkesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, C: III, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991.
- Bilgi, Necdet: *Yozgat Ermeni Tebciri Davası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Birgen, Muhittin: *İttihat ve Terakki'de On Sene*, C: I, Yayına Hazırlayan ve Notlayan: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, 2006, İstanbul.
- Dündar, Fuat: *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mübendisliği (1913–1918)*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Erkul, Emin: “Milli Mücadele Hatıraları”, *Vakit*, 9.Şubat.1954, S. 10854.
- Erkul, Emin: “Milli Mücadele Hatıraları”, *Vakit*, 12.Şubat.1954, S. 10857.
- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri*, Çev: Musa Sarıkaya, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ertuğrul*, 7.Nisan.1332 / 20 Nisan 1916, S. 321.
- Ertuğrul*, 19.Mayıs.1332 / 1 Haziran 1916, S. 327.
- Ertuğrul*, 25.M.1337 / 31 Ekim 1918., S. 444.
- Ertuğrul*, 19.Ca.1337 / 20 Şubat 1919, S. 460.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleri İle Ermeni Faaliyetleri 1914–1918*, C: V, Ed. Albay Ahmet Tetik, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara., 2006.
- Gürün, Kâmuran: *Ermeni Dosyası*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1983.
- Halaçoğlu, Yusuf: *Ermeni Tebciri*, Babıâli Kültür Yayıncılığı İstanbul., 2004.
- Hüdavendigâr*, 10.Teşrinisani.1331 / 23 Kasım 1915, S. 2690.
- Hüdavendigâr*, 10.Ca.1337 / 11 Şubat 1919, S. 2829.
- Karpat, Kemal H.: *Osmanlı Nüfusu 1800–1914*, Çev: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi*, 19 Ekim 1918 (19 Teşrin-i Evvel 1334), İc: 5, İn: 4, Dev: 3.
- Talât Paşa'nın Anıları*, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- Tanör, Bülent: *Kurtuluş-Kuruluş*, Genişletilmiş 4. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2002.
- Tansel, Selahattin: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C: I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973.